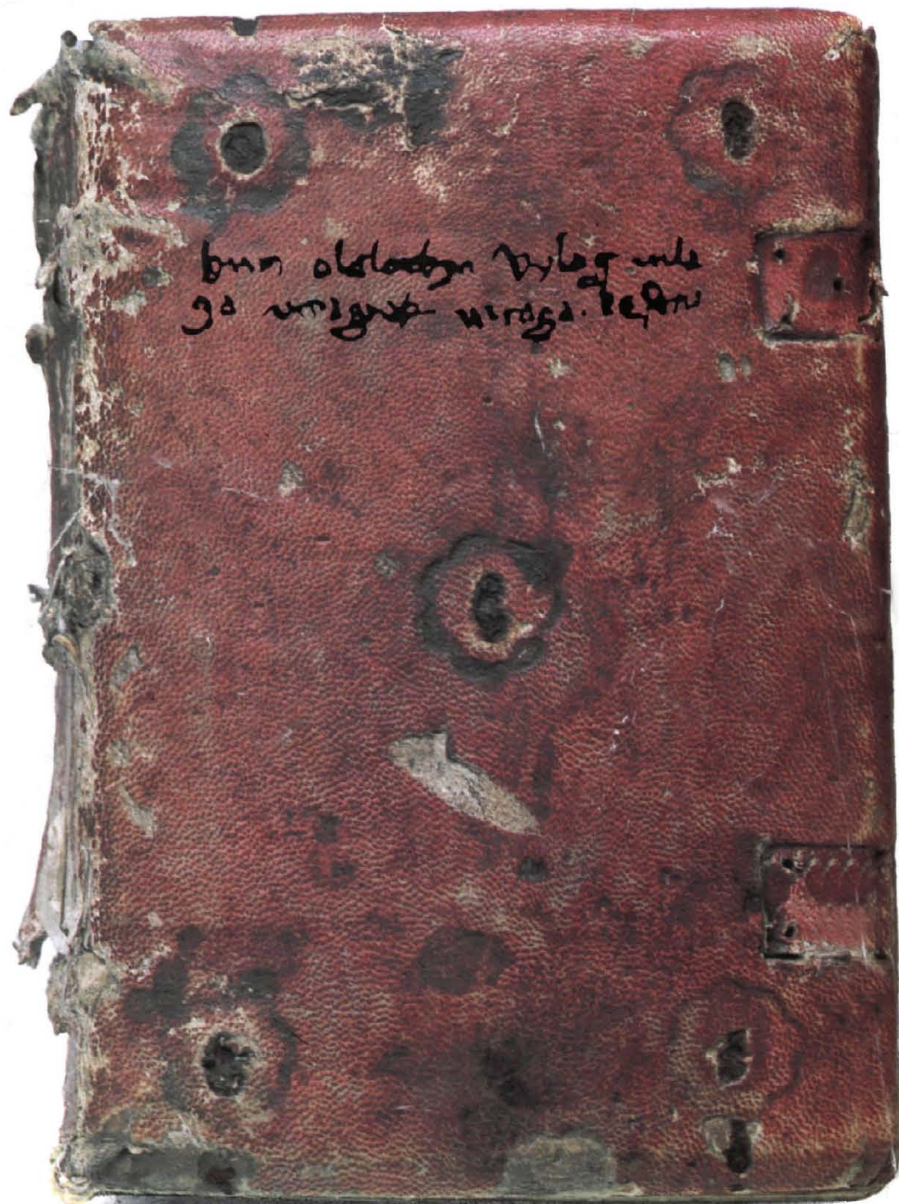

„VILÁG VILÁGA, VIRÁGNAK VIRÁGA...”

[ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM]

KÉZIRATTÁR

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST / 1986

„VILÁG VILÁGA,
VIRÁGNAK VIRÁGA...”

[ÓMAGYAR
MÁRIA-SIRALOM]

BEMUTATJA

VIZKELETY ANDRÁS

A SOROZATOT
A PETŐFI IRODALMI MÚZEUM
GONDOZZA
SZERKESZTI:
TAXNER-TÓTH ERNŐ

MD45.641

1986

1. ill. mell.

ÓMAGYAR

MÁRIA-SIRALOM

*A hasonmásban mellékelt
vers szövege*

Az itt álló betűhív átírásban nem különböztettük meg külön jellel a hosszú \int betűt, amit szó elején és szó közben kisbetűként használt a scriptor a mai s helyett. Rövidítésre három esetben találunk példát, mindig az ún. nazális vonalat, amely m vagy n helyett állhat. Ezeket a rövidítéseket átírásunk feloldja, de meg kell jegyeznünk, hogy a 10. sorban a *iū-hum* rövidítés *iūmhum* feloldást is megengedne, ahogyan a 19. sorban is így, középen m -mel írva szerepel a szó. Ezt a formát nyelvészeink tévesztésnek minősítették, hiszen a 9. sorban n -nel írta a scriptor ugyancsak a szót, és későbbi nyelvemlékeink is így használták. Az 5. sorban az *urumētuul* és az *urodū* szavakban a rövidítés csak a birtokos személyrag m -je helyett állhat. A központosítás kérdéséről a továbbiakban még lesz szó. Az átírás az ultraibolya fényben készült képen (l. a 26. oldalon) kivehető jeleket igyekszik rögzíteni.

Volek sirolm thudothlon sy
rolmol sepedyk. buol ozuk
epedek. Walasth vylagum
tul sydou fyodumtul ezes

- [5] urumemtuul: O en eses urodum
eggen yg fyodum: syrou a-
niath thekunched buabeleul
kyniuhhad; Scemem kunuel
arad en iunhum buol farad /
[10] the werud hullothya en iun-
hum olelothya Vylag uila
ga viragnac uiraga. keseru
en. kynzathul uos scegegkel
werethul: Vh nequem en
[15] fyon ezes mezuul / Scege
nul scepsegud wirud hioll
wyzeul. Syrolmom fuha
zatum therthetyk kyul en
iumhumnok bel bua qui
[20] sumha nym kyul hyul:
Wegh halal engumet / egge-
dum illen / maraggun uro
dum / kyth wylag felleyn

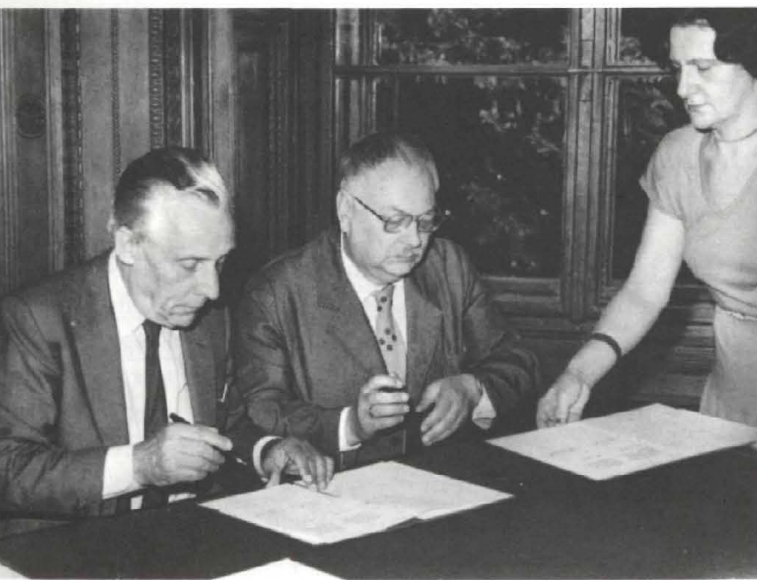
- O ygoz symeonnok bezzeg
[25] scouuo ere en erzem ez bu-
thuruth / kyt niha egyre.
Tuled ualmun de num
ualallal / hul yg kynzassal /
Fyom halallal · Sydou
[30] myth thez turuentelen /
fyom merth hol byuntelen /
fugwa / huztuzwa wklel /
ue / kethwe ulud. Kegug
gethuk fyomnok / ne leg
[35] kegulm mogomnok / owog
halal kynaal / anyath ezes
fyaal / egembelu ullyetuk.

VIZKELETY ANDRÁS
„VILÁG VILÁGA,
VIRÁGNAK VIRÁGA...”
[ÓMAGYAR
MÁRIA-SIRALOM]

Az Ómagyar Mária-síralmat megőrző kódex sorsa

Az első magyar vers, az egész finnugor nyelvcsalád első fennmaradt lírai emléke 1923-ban vált ismertté, Címét – Ómagyar Mária-síralom – első ismertetője, Gragger Róbert adta, akit mindenekelőtt germanistaként tart számon a magyar irodalomtörténet-írás. Nem véletlen, hogy az első ismertetés jeles szerepe egy ekkor Berlinben élő magyar tudósra jutott.

A verset tartalmazó, szerény külsejű, 147 × 101 mm nagyságú, 298 lapból álló kódexet 1922 áprilisában egy XIII. századi prédikációgyűjteményként az a német bizottság vásárolta, amelynek feladata az első világháborúban a német hadsereg által elpusztított leuveni egyetemi könyvtár állományának helyreállítása, illetve kárpótlása volt. A jóvátételi bizottság a müncheni Jacques Rosenthal antikváriustól szerezte be – többek között – ezt a darabot is, amelyhez Rosenthal még 1910-ben egy olaszországi árverésen jutott hozzá. Az összegyűlt anyagot Georg Leidinger, a Bajor Állami Könyvtár kézírattárának vezetője dolgozta fel, s ő vette észre a kódexben az idegen nyelvű szöveget, amelynek magyar voltára Franz Babinger müncheni szlavista és turkológus ismert rá. Az ő útján kapott hírt a leletről Gragger, a berlini Collegium Hungaricum igazgatója, aki Jakubovich Emil levéltáros, középkorkutató segítségével megfejtette a már akkor is elhalványodott szöveget, majd egyidejűleg magyar, illetve német nyelven közzétette a kódex első, azóta is legrészletesebb leírását s a magyar vers szövegét. Mire e tanulmány és a szövegközlés megjelent, a kézirat az egész jóvátételi anyaggal együtt már Leuvenben volt.

DR. PIETER DE SOMER,
A LEUVENI KATOLIKUS
EGYETEM REKTORA
ÉS DR. ZIRCZ PÉTER,
AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR FŐIGAZGATÓ-
HELYETTESE ALÁÍRJA
A CSEREMEGÁLLAPODÁST.
(A kép jobb oldalán
dr. Ferenczy Endréné
főosztályvezető.)

Mi, magyarok, sokat és joggal panaszkodunk a hazánkat feldúló, kultúrjavainkat tizedelő háborúkra. De a történelem viharai a belgákat sem kímélték. A leuveni egyetemi könyvtár a második világháborúban is leégett. Anyaga csaknem teljesen elpusztult. A német csapatok közeledtével azonban a könyvtár mintegy tizenöt különösen értékes kéziratát, közöttük az A 6. jelzetű kódexet a Mária-siralommal, egy folyosó végi benyílóban felállított pán célszekrényben helyezték el. E pán célszekrény tartalma a tűzvészben sértetlen maradt. Az örömdetes hírről 1947-ben tájékoztatta Bárczi Géza a magyar tudományt.

A kiemelkedő jelentőségű magyar nyelvemlék megszerzésére már azonnal felfedezése után, 1923-ban kísérlet történt. A sikertelen próbálkozások történetét Keresztury Dezső foglalta össze 1982-ben, a kódex Magyarországra kerülésének évében összeállított és megjelent könyvében. A Leuveni Katolikus Egyetem könyvtára és

GRAGGER RÓBERT
(1887–1926), A LEUVENI
KÓDEX ÉS AZ ÓMAGYAR
MÁRIA-SIRALOM ELSŐ
ISMERTETŐJE. (Országos
Széchényi Könyvtár,
Arcképgyűjtemény, 1097.)

az Országos Széchényi Könyvtár között létrejött csere-
egyezményt, amely lehetővé tette, hogy a kódex magyar
közgyűjteménybe jusson, sokoldalú kultúrdiplomáciai
tevékenység előzte meg. A kódexet hozó küldöttség,
élén az egyetem rektorával, 1982. május 22-én érkezett
meg Budapestre. Az ünnepélyes átadás után a kódexet az
Országos Széchényi Könyvtár MNy 79. jelzettel a
magyar nyelvemlékek gyűjteményébe sorolta be.

A LEUVENI KÓDEX ÜNNEPÉLYES ÁTADÁSA AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN 1982. MÁJUS 24-ÉN.
(Balról jobbra: dr. Jan Roegiers, a Leuveni Katolikus Egyetem könyvtárának igazgatója;
Zarnóczkiné dr. Héjjas Eszter tudományos munkatárs és tolmács; dr. Jacques G. Gerard, a Belga
Királyság magyarországi nagykövete; dr. Pieter de Somer, a Leuveni Katolikus Egyetem rektora;
dr. Várkonyi Imre, a Katolikus Gyűjteményi Központ igazgatója; dr. Havasi Zoltán, az Országos
Széchényi Könyvtár főigazgató-helyettese.)

Az első magyar vers latin mintái

Az Ómagyar Mária-síralom szövege a kódex 134. levelének (fóliójának) verzóján, azaz hátoldalán található. Mint kötetünk hasonmása s annak betűhív átírása mutatja, a vers szövegét egyfolytában, sorokra, illetve szakaszokra történő tagolás nélkül írták le a rendelkezésre álló helyre. A XIII. században – fogadjuk el egyelőre ezt az általános datálást – szokásos, ha nem is kizárólagos módja volt ez a verses szövegek leírásának.

A Mária-síralom sorokra és strófákra való bontásához a rímek és néhány nagy kezdőbetű nyújtott valamelyes támpontot. A versszakok rekonstruálását azután főleg az segítette elő, hogy Gragger a verskezdet és a kódex 199. levelének rektóján (előoldalán) álló latin vers, a *Planctus ante nescia* kezdetű szekvencia (a mise szövegének egy énekelhető betétje) alapján a Mária-síralom mintáját a szóban forgó latin versben ismerte fel. A kódexben levő magyar és latin költemény, valamint a *Planctus* akkor még csak Guido Maria Dreves és Clemens Blume által közölt szövegvariánsainak összevetéséből azonban kiderült, hogy a magyar versnek sem a kódexbe bemásolt latin szöveg, sem ennek a Dreves–Blume-féle kiadásban olvasható más változata nem lehetett a közvetlen és kizárólagos alapja. Ezt a megállapítást megerősítette a szekvenciának Bernhard Bischoff által 1970-ben közzétett új kritikai kiadása is. Gragger tanulmánya nyomán a magyar kutatók többsége megmaradt azon feltevés mellett, hogy az Ómagyar Mária-síralom költője ismerte a szekvencia valamelyik latin változatát, de nem vagy legalábbis nem csak azt a változatot, ami a kódexben van.

Mintáját azonban a forma, de a tartalom tekintetében is szabadon kezelte, változtatott rajta, megtoldotta, illetve kihagyott belőle. A többséggel szemben elsősorban Mészöly Gedeon képviselte azt a véleményt, hogy a magyar versnek kizárólag a kódexben megőrzött latin szekvenciaváltozat volt a forrása. A két szöveg közötti nagyszámú és sokféle eltérés Mészöly szerint a középkor általános fordítói gyakorlatából adódik, amely nem ragaszkodott az eredetihez, hanem mintáját sokszor gyökeresen átdolgozta. Csakhogy a magyar nyelvtörténeti kutatások szerint a Mária-siralom mintegy fél év-

A LEUVENI KÓDEX
KINYITVA.

(A bal oldali lapon az
Ómagyar Mária-siralom.)

századdal korábban keletkezett annál, mint amikor azt kódexünkbe bemásolták. Éppen ezért nagyon valószínűtlen, hogy a fordítás alapjául szolgáló közvetlen latin minta is bekerült volna a kódexbe, mégpedig mintegy hatvan levéllel a magyar szöveg után.

Az előbb említett többségi álláspont mellett nem szabad teljesen kizárnunk két másik lehetőséget sem. Lehetett a latin szekvenciának olyan, számunkra ismeretlen változata is, amely a magyar szövegnek pontosan vagy pontosabban megfelelt, mint a jelenleg ismert variánsok bármelyike. A másik lehetőség, amire Horváth János már 1928-ban utalt, hogy az átalakítottnak vélt strófákat vagy azoknak részeit más latin Mária-síralomból (több tucatot ismerünk, és bizonyára sokat nem ismerünk) emelte át a magyar költő, tehát nem a *Planctus ante nescia* magyar átdolgozásával, parafrázisával, hanem egy olyan fordítás-szerkesztménnyel, kompilációval állunk szemben, amely elsősorban ugyan a *Planctus* szövegére épült, de más latin Mária-síralmak részeit is felhasználta. Horváth János egy XVI. századi misekönyv szekvenciájára hivatkozott, amelynek egyik versszaka jobban megfelel a párhuzamos magyar strófának, mint a *Planctus ante nescia* „eredeti” sorai. Több ilyen latin kompiláció is ismert, ha nem is olyan korai időkből, hogy Mária-síralmunk közvetlen mintája lehetett volna. Írásos rögzítésük viszonylag késői ideje nem jelenti azonban feltétlenül azt, hogy szövegük nem volt már korábban is ismert, használatos. Egy Karl Young által publikált XVI. századi vers változatát Szelestei N. László az egyik 1300 körül keletkezett vatikáni kódexben találta meg. Ráadásul az írásban és szóban terjedő irodalom nemcsak a népnyelvek esetében, de a latinításon belül sem fedte egymást. A szövegeknek tehát csak részben fixált, nagyfokú gazdagságával, variabilitásával kell számolnunk. Az is kimutatható, hogy a latin *Planctus* szövegében nem található, magyarul visszaadott kifejezések,

terminusok, szókapcsolatok, hasonlatok mintája fel-felbukkan más latin verses és prózai vallásos szövegekben. Valószínű, hogy ezek egy része a már mintegy másfél évszázadnyi gyakorlatra visszatekintő magyar egyházi nyelv formakincséhez tartozott, amely természetesen a térítés előtti nyelvi hagyományoktól sem függetleníthette magát. Amikor tehát a továbbiakban a *Planctus ante nescia* szekvenciával foglalkozunk, nem tesszük ezt abban az értelemben, mintha az első ránk maradt magyar vers kizárólagos forrását, ihletőjét látnánk benne. Ezzel kapcsolatos új eredményeket Martinkó András kutatásaitól várhatunk.

A Planctus ante nescia szekvencia latinul és magyarul

A szekvencia latin szövegét alább Bischoff már említett kiadása alapján közöljük. Az utolsót kivéve minden versszak két, egymásnak formailag pontosan megfelelő részből (1/a. – 1/b. stb.) áll.

[1/a.] Planctus ante nescia,
planctu lassor anxia,
crucior dolore;

[1/b.] Orbat orbem radio,
me Iudea filio,
gaudio, dulcore.

[2/a.] Fili, dulcor unice,
singulare gaudium,
matrem flentem respice
conferens solatium.

[2/b.] Pectus, mentem, lumina
tua torquent vulnera.
Que mater, que femina
tam felix, tam misera!

[3/a.] Flos florum, dux morum,
venie vena,
quam gravis in clavis
est tibi pena.

[3/b.] Proh dolor, hinc color
effugit oris,
hinc ruit, hinc fluit
unda cruoris.

[4/a.] O quam sero deditus,
quam cito me deseris;
o quam digne genitus
quam abiecte moreris.

[4/b.] O quis amor corporis
tibi fecit spolia;
o quam dulcis pignoris
quam amara premia.

[5/a.] O pia gratia
sic morientis,
o zelus, o scelus
invide gentis.

[5/b.] O fera dextera
crucifigentis
o lenis in penis
mens patientis.

[6/a.] O verum eloquium
iusti Simeonis!
quem promisit, gladium
sentio doloris.

[6/b.] Gemitus, suspiria
lacrimaeque foris,
vulneris indicia
sunt interioris.

[7/a.] Parcito proli,
mors, michi noli,
tunc michi soli
sola mederis.

[7/b.] Morte, beate,
separer a te,
dummodo, nate,
non crucieris.

[8/a.] Quod crimen, que scelera
gens commisit effera,
vincla, virgas, vulnera,
sputa, spinas, cetera
sine culpa patitur.

[8/b.] Nato, queso, parcite,
matrem crucifigite
aut in crucis stipite
nos simul affigite!
male solus moritur.

[9/a.] Reddite mestissime
corpus vel exanime,
ut sic minoratus
crescat cruciatus
osculis, amplexibus!

[9/b.] Utinam sic doleam,
ut dolore peream,
nam plus est dolori
sine morte mori
quam perire citius.

[10/a.] Quid stupes, gens misera,
terram se movere,
obscurari sidera,
languidos lugere?

[10/b.] Solem privas lumine,
quomodo luceret?
egrum medicamine,
unde convaleret?

[11/a.] Homicidam liberas,
Iesum das supplicio;
male pacem toleras,
veniet seditio.

[11/b.] Famis, cedis, pestium
scies docta pondere
Iesum tibi mortuum
Barrabamque vivere.

[12/a.] Gens ceca, gens flebilis,
age penitentiam,
dum tibi flexibilis
Iesus est ad veniam.

[12/b.] Quos fecisti, fontium
prosint tibi flumina,
sitim sedant omnium,
cuncta lavant crimina.

[13/a.] Flete, Sion filie,
tante grate gratie;
iuvenis angustie
sibi sunt delicie
pro vestris offensis.

[13/b.] In amplexus ruite,
dum pendet in stipite;
mutuis amplexibus
se parat amantibus
brachiis protensis.

[14.] In hoc solo gaudeo,
quod pro vobis doleo.
Vicem, queso, reddite,
matris damnum plangite!

A fentihez képest a Leuveni Kódex latin *Planctus*-szöve-
gében a következő nagyobb eltéréseket találjuk: A 3/a.
versszak hiányzik. A 3/b., 4/a., 5/b. és a 6/b. szakasz
végén refrénszerűen ismétlődik: *Crucior dolore*. Az 5/a. és
az 5/b. strófát a kódex szövege a következőképpen ala-
kítja át:

[5/a.] O pia gratia
sic morientis,
o fera dextera
crucifigentis.

[5/b.] O lenis in penis
mens patientis,
o zelus, o scelus
invide gentis.

A 7/a. szakaszban a másoló hibát ejtett: a második sor utolsó szava helyett (*noli*) a harmadik sor utolsó szavát (*sol*) írta le, ezután a harmadik sort kihagyta. A 8/a. strófa 3–4. sora így hangzik: *probra, vincla, verbera / sputa, clavos, cetera*.

Ezekén kívül a következő egy-egy szóra kiterjedő variánst találunk a kódex szövegében (a strófaszám után a sorszám áll): 2/b./4. *tam] quam*; 3/b./2. *effugit] effudit*; 4/a./2. *quam] tam*; 4/a./3. *genitus] gemitus*; 4/a./4. *quam] tam*; 4/b./3. *dulcis] digni*; 4/b./4. *quam] tam*; 6/a./3. *quem... gladium] quod... gladio*; 7/b./2. *separer] separor*; 7/b./4. *non] nunc*; 8/b./4. *nos] me*.

A következő prózafordítás szolgálóan ragaszkodik a Bischoff nyomán közölt latin szöveghez. A fordítás elkészítésében Vekerti József volt segítségünkre, akinek ezen kívül is sok hasznos tanácsáért köszönetet mondunk. A fordításhoz felhasználtuk a szekvenciának a Leuveni Kódexben megőrzött változata alapján Mészöly Gedeon által készített nyersfordítást is. Fordításszövegünkben zárójelbe tettük a magyarban odakívánczó, az értelmet kiegészítő szavakat. (Az 1/b. szakaszban *Judea* a mondat alanya.)

[1/a.] *Siralomnak azelőtt nem-tudója,
siralomtól gyötrődve epedek.
Kínzatom fájdalomtól.*

[1/b.] *Megfosztja a világot világosságától,
engem, Judea, fiamtól,
örömemtől, édességemtől.*

[2/a.] *Fiam, egyetlen édességem,
egyetlen örömem,
a síró anyát tekintsed,
hozva (neki) vigasztalást.*

[2/b.] *Szívemet, elmémet, szememet
gyötrik a te sebeid.
Mely anya, mely asszony
oly boldog, mint szerencsétlen?*

[3/a.] *Virágok virága, erények vezére (elseje),
bűnbocsánat forrása,
milyen súlyos büntetés jutott neked
e szegekben!*

[3/b.] *Ó, fájdalom, íme eltűnt
orcad széne,
ím buzog, ím ömlik
véred árja.*

- [4/a.] Ó, mely későn adatván,
oly hamar elhagysz engem!
Ó, mely méltóan születél,
oly megalázva halsz meg!
- [4/b.] Ó, mily szeretet az, amely testedtől
való megfosztást tett (juttatott) neked
Ó, mely méltó zálognak
ily keserű jutalma!
- [5/a.] Ó, az így halónak
kegyes malasztja!
Ó, a gonosz nemzetségnek
dűhe, bűne!
- [5/b.] Ó, a keresztre feszítőnek
kegyetlen jobbjá!
Ó, a szenvedőnek
a gyötrelmekben (is) szelíd elméje!
- [6/a.] Ó, az igaz Simeonnak
valóra való beszéde!
Amit megígért,
érezem a fájdalom kardját.
- [6/b.] Az én siralmam, fohászkodásom
és könnyeim kívül (láthatóan)
az én belső
sebemnek jelei.
- [7/a.] Kegyelmezz gyermekemnek!
Engem magamat, halál,
egyedül te
gyógyítasz meg.
- [7/b.] Halállal boldogan
választatnám el tetőled,
semhogy, fiam,
te kínnassál.
- [8/a.] Micsoda bűnt, micsoda gonosztetteket
követett el e vad nemzetség!
Siralmakat, kötelékeket, veréseket,
köpéseket, szegeket, egyebeket
bűntelenül szenved (Jézus).
- [8/b.] Fiamnak, kérlek, kegyelmezzetek,
az anyát feszítétek keresztre,
vagy a kereszt törzsökén
minket együtt verjeteek át!
Rossz egyedül meghalni.
- [9/a.] Adjátok át a megszorított anyának
legalább az élettelen testet,
hogy így csökkenjen
(és ugyanakkor) fokozódjon szenvedésem,
ha csókolhatom, ölelhetem.
- [9/b.] Bár annyira szenvednék,
hogy szenvedésembe belehalnék.
Mert nagyobb fájdalom az,
ha halál nélkül vagyok halott,
minthogy tüstént kiszenvedjek.
- [10/a.] Miért csodálsz, nyomorult nemzetség,
hogy megmozdul a föld,
elhomályosulnak a csillagok,
a magatehetetlen (természet is) gyászol?
- [10/b.] Ha a napot megfosztod fényétől,
hogyan tündökölhette?
Ha a beteget az orvosszerektől,
hogyan gyógyulhatna meg?

- [11/a.] *A gyilkost (Barabást) szabadon engeded,
Jézust halálra adod.
(Ha) rosszul viseled a békét,
jönni fog a zendülés (felfordulás).*
- [11/b.] *Majd látni fogod, ha megtanított
az éhség, a mészárlás és a dögvész csapása
hogy meghalt számodra Jézus,
és él Barabás.*
- [12/a.] *Vak nemzetség, siratnivaló nemzetség,
tarts bűnbánatot,
amíg (jóindulattal) hajlik feléd
Jézus a bocsánatra.*
- [12/b.] *Az általad fakasztott forrás
árja váljék előnyödre (üdvödre),
amely minden szomjat csillapít,
minden bűnt elmos.*
- [13/a.] *Sírfatok, Sion leányai,
akik méltónak bizonyultatok ilyen kegyelemre!
Ifjú (jegyesetek) szenvedése
az ő számára gyönyörűség
a töletek elszenvedett sérelemért.*
- [13/b.] *Omoltatok karjaiba,
míg a kereszten függ.
Kölcsönös ölelésre
készzen áll az őt szeretőknek
kitárt karjaival.*
- [14.] *Csak annak örülök,
hogy értetek szenvedek.
Kérlek, viszonozzátok,
az anya fájdalmát gyászoljátok!*

A Planctus szerzője és műfaja

A latin vers szerzője a himnológiai kutatás (Philippe Delhaye) 1951-ben rögzített álláspontja szerint Gotfrid (Geoffroi), a párizsi Szent Viktorról elnevezett ágostonos ^{héres} kanonokrendi apátság subpriorja (helyettes házfőnöke) ^{XII. sz.} volt, aki 1125 és 1130 között született, és 1194 körül halt meg. A korábbi irodalom tévesen Gotfrid (Geoffroi) de Breteuilnek tulajdonította a szerzőséget, s ez a nézet 1982-ig tartotta magát a magyar nyelvű publikációkban. Mielőtt a magyar vers tagolásához és értelmezéséhez hozzáfog-

nánk, szólnunk kell néhány szót a szekvencia műfajáról és formai sajátosságairól.

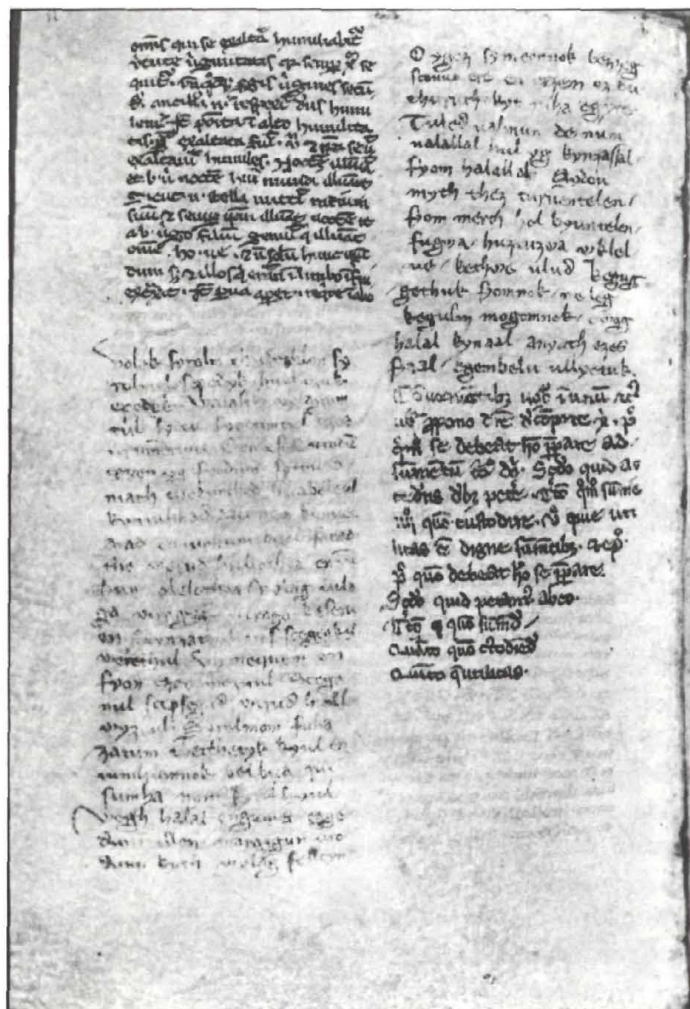
A műfaj kialakulásánál az alleluja szó liturgikus használatából kell kiindulnunk. Ezt a héber szót, 'dicsérjétek Jah(vét)', a kereszténység eredeti nyelven vette át a hálaadás és a dicséret kifejezésére. A nyugati egyházban a mise ún. tanító részében, a lecke és az evangélium, tehát két bibliai rész között alkalmazták. Nagy Szent Gergely pápa (meghalt 604-ben) kora óta egy versus = (zsoltárvers vagy evangéliumi idézet) is járult hozzá. Az alleluját mindig énekelték, és utolsó szótagját hosszú hangsorral, melizmával elnyújtották. Ennek a zenei sornak (hangjegysornak) az elnevezése kezdetben *jubilus*, *jubilatio*, *neuma* vagy *pneuma* (szó nélkül áradó, „lélekből lelkedzett” ujjongás) volt. IX. századi kéziratokban már felbukkan ennek a hangjegysornak *sequentia* elnevezése ('ami következik', ti. az alleluja után). A század közepe táján keletkezett liturgikus kódexekben e dallam (hangjegyek) egy része alatt már szöveget is találunk (neve *prosa*), valószínűleg a dallam könnyebb memorizálása kedvéért. A XI. század közepétől kezdve e szövegek sorai rímeket vesznek fel, strófákká rendeződnek, versökké válnak, és öröklük a *sequentia* nevet. A XII. század közepe felé szerkezetükben általánossá válik a szimmetrikus, ismétlődő építkezés: 1/a., 1/b.; 2/a., 2/b.; 3/a., 3/b. stb. sémával. A szövegeknek aztán lassan elvész a dallamhoz fűződő állandó kapcsolatuk, a csendes miséken mondják, imádkozzák őket. 1500 körül már mintegy százötven szöveget használtak, alig volt tehát ünnep, amelynek ne lett volna külön szekvenciája. Témájuk elsősorban az adott ünnephez kapcsolódott. V. Pius pápa (1566–1572) liturgikus reformja a nagyszámú szekvenciából csak négyet hagyott meg, ezekhez jött még 1727-ben a *Stabat mater* szekvencia.

A *Planctus*-t is énekelték. Dallamát számos, olykor jelentősen eltérő változatban rögzítették különböző fran-

cia, angol, német nyelvterületen keletkezett kódexek. A zenetudomány adós még ezeknek a dallamoknak értékelő elemzésével. Egyikre sem mondhatjuk még: ez volt az eredeti dallam. A magyar Mária-siralomról nem tudjuk, hogy énekelték-e, illetve hogy éneklésre szánta-e a fordító-átdolgozó. A teljesen párhuzamos strófapárszerkesztést mindenesetre nem alkalmazta.

Az Ómagyar Mária-siralom szövegének átírása

A szöveg, mint azt annak hasonmásai mutatják, helyenként erősen elhalványult állapotban maradt ránk. Ennek feltételezett okáról még lesz szó. Mellékletünkön mai állapotában láthatjuk a kódex 134. lapját, az ultraibolya fényben készült képen a felszínről lekopott, letörölt, de a pergamenbe beszívódott tintanyomokat is észrevehetjük. Ha a szóban forgó két felvételt összevetjük azzal a képpel, amely Gragger első közleményének (1923) mellékleteként jelent meg először, és amelyet Benkő Loránd (1980), valamint Keresztury Dezső könyve (1982) is közölt, azonnal látható, amire az irodalom (elsősorban a Keresztury kiadását kísérő vita) is utalt, hogy az utóbbi esetében retusált képpel van dolgunk. A retusálás észrevehetően kiterjedt a halvány írásnyomok felerősítésére és a lap túloldalán, rektóján levő írás átütésének eltüntetésére. A betűhív átírások ennek felhasználásával történtek. A retusálás korrekt szándékához és – lényegét tekintve – jó eredményéhez nem fér kétség. Van azonban a retusált képen néhány központosásjel, melyek helyén az új, ultraibolya fényben előállított fotón mást látunk. A központosás kérdését a már említett vita során, 1983-ban vetette fel Martinkó András. Ez a kérdés (is) külön

ULTRAIBOLYA FÉNYBEN
KÉSZÜLT FELVÉTEL
AZ ÓMAGYAR
MÁRIA-SÍRALOMRÓL

tanulmányt igényelne, hiszen összefügg a másoló kezek szétválasztásával, ezen belül a magyar kezek írásszokásainak vizsgálatával. Egyelőre csak annyit merünk mondani erről, hogy dolgoztak a kéziratban olyan másoló kezek, amelyek a prédikációs szövegekben az interpunkciós jeleket a szóbeli előadás, a felolvasás rit-

[illegible]

Soleb hyrlym chydublon fy
 rualer fagedyk. buol equit
 upoteb. - vobelyh nylygum
 nul. ludoz fiodemul ezo
 vimeuental. On ocolz medu
 gzen xg fynding fyron a
 mach elchumetob buabelat
 byamthid. Soemem kumel
 onz en vumtum buol fared.
 the vupud pulletoz cam
 boun obaleozon vylag nula
 go vinyat vinyag. Refru
 en. kymatual vol fagestel
 axetual. Sph nequien en
 fyzo cooz mequul. Soze
 nul fepfogud vupud froll
 vupent. Sjyrolmow fuba
 vatum treshcegt byul en
 vumvummetob bal bua qui
 fumbur nym buol hyul
 vuph helen cozmene. So
 dume. lalon meymatun vuo
 dume. lalyh nylyg felloh

[illegible]

olvasható betűhív átírás mindenesetre az új fénykép figyelembevételével készült, és néhány interpunkciós jel esetben eltér az eddigi átírásoktól.

A Mária-siralomnak az egykori kiejtés szerinti olvasatát, modern központosítását, sorokra, versszakokra való tagolását Mészöly Gedeon nyomán közöljük. Mellőzzük azonban Mészöly kiegészítéseit. Ő ugyanis a 12. sort *Én* személynévmással kezdte, a 15. sor *Vylag* szavát *Világnak*-ra egészítette ki, a 35. sort pedig a *këll* igével toldotta meg (*Tüled válnum këll*). Mészöly ezen kívül minden sort nagybetűvel kezdett, mi csak az új mondatok elején és a *Simeon* személynév esetében használunk nagybetűt. Mészöly olvasatát azért részesítettük előnyben Benkő Lorándéval szemben, mert egyrészt Mészöly hangjelölései könnyebben érthetők a nyelvészetileg iskolázatlan olvasó számára, másrészt – néhány kivételtől eltekintve – Benkő Mészöly olvasatát ugyancsak a lehető megoldások egyikeként közli. A kivételek az *o – a – á* hang nyíltabb olvasatával (ejtésével) kapcsolatosak. Pl. az 1. sorban *sirolm tudotlon* (Mészöly) – *sirolm tudatlan* (Benkő). Ezeken a jelenségeken kívül csak az *io* diftongus helyett ejt Benkő *u*-t: a 13. sorban *hiollottyá* – *hullatja* vagy *ullatyttya*. Mészöly átírása a mai helyesíráshoz képest csak két eltérő hangmegjelölést használ: *ë*-t arra a hangra, amit a mai *egy* szóban ejtünk és *á*-t a palócosan ejtett rövid *á* hangra.

Az ütemhatárok, sormetszetek kérdésével elsősorban Balázs János, Horváth János, Mészöly Gedeon, Szabolcsi Bence és Vargyas Lajos foglalkozott. Valamennyien egyetértettek abban, hogy a Mária-siralomra, egy-két kivételtől eltekintve, a kétütemű sorok jellemzőek. Mészöly Gedeon itt álló olvasatában az ütemhatárokat Balázs János jelölése alapján tüntettük fel.

[1.]

[1] Volék | siroalm-tudotlon.
Sirolmol | sepedék,
búol oszuk, | epedék,

[2.]

Válszt | világumtúl,
[5] zsidóv | fiodumtúl,
ézës | ürümemtül.

[3.]

Ó én ézës | urodum,
ëggyen-igy | fiodum,
síróv anyát | teküncsed,
[10] buábelöl | kinyúchcad!

[4.]

Szëmëm | künvel áräd,
junhum | búol fáräd,
te vérüd | hiollottya
én junhum | olélottya.

[5.]

[15] Világ | világá,
virágnák | virágá,
keserüen | kínzatul,
vos szégekkel | veretül!

[6.]

Uh nëkem, | én fiom,
[20] ézës | mézül,
szégyenül | szépségüd,
vírüd hioll | vízöl.

[7.]

Sirolmom, | fuhászátum
tertetik | kíül,
[25] én junhumnok | bel búa,
ki sumha | nim híül.

[8.]

Végy hálál | engümet,
ëggyedüm | állýen,
maraggyun | urödum,
[30] kit világ | féllýen!

[9.]

Ó, igoz | Símëonnok
bëzzëg | szovo ére:
én érzëm ez | bú túrút,
kit níha | ígére.

[10.]

[35] Túled | válnum,
de nüm | válállál,
hul így | kínzássál,
fiom, | hálállál!

[11.]

Zsidóv, mit tész | türvéntelen?
[40] Fiom mért hol | bíüntelen ?
Fugvá, | husztuzvá,
üklelvé, | kétvé
ülüd!

[12.]

Kegyüggyetük | fiomnok,
[45] ne légy kegyülm | mogomnok!
Ovogy hálál | kináál
anyát ézës | fiáál
ëgyembelü | üllýetük!

Ha az itt közölt szöveget összehasonlítjuk a betűhív átírással, kiderül, hogy a kódex szövegében öt elírást (másolási hibát?) találunk. Egyet közülük maga a scriptor javított a 20. sorban (=26. verssor): *hyul* helyett *kyul*-t. A további elírások: a 15. (19.) sorban *fion* helyett *fion*, a 19. (25.) sorban *iunhumnok* helyett *iunhumnok*, a 23. (30.) sorban *felleyn* helyett *fellyen*, a 27. (35.) sorban *ualmun* helyett *ualnum* lenne a helyes forma.

A vers értelmezése.

Eredmények és nyitva maradt kérdések

Az átírás, ejtés kérdésében való állásfoglalás már feltételezi a szöveg helyes értelmezését is. Olvasási problémát nem jelent számunkra a szöveg, annál több kérdőjelet hagytak maguk után az értelmezési kísérletek. Ez első sorban abból a szomorú tényből adódik, hogy nagyon kevés az egykorú vagy megközelítően egykorú magyar nyelvű összehasonlító anyag. Ezek felhasználásával és az általános nyelvfejlődési tendenciák figyelembevételével folyt az értelmezés. A kutatás számára rendelkezésre álló anyag természete és az alkalmazható módszerek eredményeképpen a szöveggel foglalkozó tudományos irodalom első sorban nyelvészeti jellegű, és a – sokszor elég hevesen képviselt – nézetek egy-egy szó vagy szócsoporthoz értelmezésében meglehetősen eltérnek. Benkő Loránd könyve ismereteink és tudományos módszereink korlátaival is számolva, imponáló biztonsággal, felülemelkedettséggel foglalja össze a nézeteket, és nyilvánít róluk véleményt. Az értelmezéssel összefüggő, szorosan vett nyelvtörténeti kérdésekre így itt már nem térünk ki.

Nem vesszük figyelembe a Benkő könyve óta megjelent nyelvészeti-értelmező irodalmat sem.

A kutatásban Mészöly Gedeon alkalmazott új szempontokat, melyeket 1956-ban röviden így foglalt össze: „Valamely nyelvemlék stílustörténeti magyarázatán azt értem, hogy a nyelvemléket úgy is nézzük, mint valamely kor egyik irodalmi műfájának termékét, s egyes homályos részeinek megkísértett nyelvi magyarázatait ne csupán afelől ítéljük meg, hogy az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti megállapításokkal, hanem próbáljuk aszerint is, hogy a szöveg föltett értelme egyezik-e az illető kor illető műfájának műfaji stíluselemeivel. Vallási tárgyú középkori magyar nyelvemlékeink általában a latin nyelvű vallási irodalom fordításai és átdolgozásai: a rájuk alkalmazott stílustörténeti módszerben tehát benne foglaltatik a latin nyelvű középkori vallási irodalom stílusának is figyelemmel tartása.” Mészöly megállapításait a továbbiakban többször felhasználjuk.

A Mária-siralom első versszaka tartalmilag sorról sorra megfelel a latinnak (1/a.), de sem a szótagszámban (latin: 7, 7, 6; magyar: 7, 6, 7), sem a rímek elhelyezésében nem követi. Itt is, ott is van ugyan egy-egy rímtelen sor, ez azonban a latinban az utolsó, és rímel az ugyanolyan felépítésű második strófa (1/b.) utolsó sorával, a magyarban pedig az első sor a rímtelen, de nem felel rá rímmel a következő versszak párhuzamos sora. A magyar sorról sorra fordít, még a *planctus* (siralom) ismétlésében is figyelembe veszi a latint. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy az egymással rímelő sorok ugyan a latinban és a magyarban is teljes gondolati párhuzamra épülnek, a magyar azonban nyelvtanilag is párhuzamosan építkezik. A *sepedék* értelmezése körül folytatott vitában (Benkő, 329-331. l.), úgy látszik, Mészöly véleménye felé billen a mérleg, aki a *szepeg* szó elődjét látta benne 'hangosan siránkozik, siralommal zokog' értelemben,

ahogyan XV–XVI. századi kódexeink is használták, többnyire a *síralom* szó szinonimájaként: pl. nagy *síralmakkal*, *szepegésekkel* (Margit-legenda); *sírással*, *szepegéssel* (Peer Kódex); a Döbrentei Kódexben a *szepegni* a latin *lamentare* ige megfelelője. A *crucior dolore* a latinban stilisztikai bravúr. Nemcsak a rendkívül kifejező szenvedő kapcsolat miatt, hanem a *cruciare* igének a *crux* ('kereszt') főnévvel való etimológiai összefüggése folytán is. Mária tehát a (lelki) fájdalom által feszítettik (fiával együtt) keresztre. A *compassio* (együtt szenvedés) gondolatának rendkívül erőteljes, sűrített kifejezése ez a két szó, nemhiába ismétli refrénként ezt a sort a Leuveni Kódex *Planctus*-változata. A magyar megfelelőben (*bútól aszok, epedek*) Mészöly a régi nyelvben használatos szólást ismert fel, és arra hivatkozott, hogy a létige használata a cselekvés, állapot folyamatosságát jobban érzékelteti, mint a latin szerkezet. De talán még a *compassio* gondolatára is találhatunk indítást, ha a keresztfán szomjan epedő Krisztusra gondolunk (vö. *János evangéliuma*, 19. rész 28. szakasz).

A második strófa nem okoz értelmezési nehézséget. A latin *Judea* (a magyar szövegben *zsidó*) az egész zsidó népre vonatkozik. A három hatos sort a magyar végigrimelteti, a latin 1/b. szakasznak ugyanolyan a szerkezete, mint az 1/a-é. Az *-ul*, *-ül* másutt is szerepel rímhelyzetben. A magyar azonban nemcsak hogy nem követi formailag a latin 1/b. strófát, de szótagszámban, rímben nem utánozza a saját első szakaszát sem, tehát mindjárt az elején feladja a szekvenciaműfaj párhuzamos, felelgető strófaszerkezetét. Ha volt dallama, azt nem ismételhették erre a két strófára a nyelv kerékbetörése nélkül. A két versszakot természetesen rím sem kapcsolja össze, mint a latinban, ahol a két szakasz egymással rímelő sora ellentétes jelentést hordoz (újabb bravúr). A latin *orbat orbem* figura etimologicát a magyar költő itt nem tudta visszaadni, de lehetségesnek tartom, hogy az ötödik

versszak *Világ világa* hasonló stílusértékű kapcsolatának megalkotásakor ehhez nyúlt vissza.

A harmadik szakasz, a második sort leszámítva, a szótagszámban követi a latint (2/a.), de a rímek elhelyezésében nem. A fordításban sorról sorra halad. A *kinyúchhad* a *kinyújt* ige felszólító módja 'kivonni, kiemelni' értelemben.

A következő (4.) versszakban is hasonló a helyzet a szótagszámok és a rímek tekintetében. A fordítás azonban (a latin megfelelő: 2/b.) sokkal szabadabb, természetesen amennyiben ez a szöveg állt az átdolgozó előtt. A latin csak az első két sort szánja a szemekkel (*lumina*) érzékelt látvány érzelmi (*pectus*) és értelmi (*mentem*) átélésének visszaadására. A magyar átdolgozót csak a szemtől (a látványtól) a szívhez (ez a *junhum* jelentése) vezető keserűség ragadta meg. Ennek a kívülről befelé vezető útnak kétszeres, párhuzamos ábrázolását (a *szemek* látják a *vér* hullását, ettől *fárad*, *alél* a szív), tehát voltaképpen csak az első két latin sor parafrázisát adja ez a versszak. A másik két latin sor általános értelmű, nem is nagyon ide illő dictumával mit sem törődik. Az első két sornak (könnyel áradó szem) különben a vogul népköltészetben tökéletes mására talált Kálmán Béla.

Az ötödik, illetve a 3/a. strófa itt is, ott is mestermű. A latin inkább formailag (rövid és hosszú sorok váltakozása, többszörös alliteráció, belső rímek), a magyar inkább tartalmilag, de az alliterációk tekintetében az utóbbi gazdagabb a latinnál. A magyar a hosszú sorokat – úgy látszik – két-két külön sornak fogta fel, ez esetben azonban a sorszám tekintetében is gyökeresen átalakította a strófát. (Ismét felvetjük a közvetlen minta kérdését!) A *világ világa* sornak (Mészöly *világnak világá*-ra egészítette ki) a latinban itt nincs megfelelője, volt azonban – amint láttuk – az 1/b. szakaszban: a *világot világosságától* (Krisztustól) fosztja meg a zsidó nemzet. A *világ világa* szókapcsolat – talán már magyarul – megmaradha-

tott a fordító-átdolgozó fülében, és itt felhasználta a bibliai *lux mundi* (=Krisztus; János evangéliuma, 8. rész 2. szakasz) értelemben.) A kifejezést későbbi kódexeink szintén így fordították, mégpedig következetesen, de feltűnik legendákban, himnuszokban is. Mészöly és Benkő egész sor megfelelést közölt. Ezzel a Bibliából sokszorosan visszacsengő figura etimologicával indítja hát itt a versszakot a magyar szerző. A második figura etimologicának megvan a latin megfelelője (az első helyen), de a birtokos ott többes számban áll (virágok virága, azaz 'a virágok legszebbike'). Hogy a magyar szöveg itt az egyes számú birtokos *virág* alatt Máriát értette-e (vö. Debreceni Kódex: „...mongia zent Bernald verag ziletik a veragtol...”), eldönthetetlen. Benkő Loránd gondosan mérlegeli ezt a lehetőséget (332-334. l.). Hogy pedig a latin *dux morum* ('erkölcsök vezére') helyére (a versszak mondanivalójához sem illik ez a laudatio!) mennyire egy másik figura etimologica kívánczik, azt egy latin változat, a *mos morum* ('erkölcsök erkölcsé!') feltűnése is mutatja. A *világ világa* szókapcsolat gyakorisága mellett Mészöly Gedeon még arra is emlékeztetett, hogy a *szeg* mellett a *vas* a magyar kódexirodalomban szinte állandó jelzőként szerepel, de a *késérű kín* jelzős szintagma gyakorisága is hosszú előéletre utal.

A hatodik strófa a latinban (3/b.) az előző (3/a.) formai párhuzama, a magyarban nem. Érdemes felfigyelnünk rá, hogy mostantól kezdve négy versszakon át a magyar eltér eddigi gyakorlatától, a többé-kevésbé következetesen és tisztán használt páros rímtől, és ölelkező rímekre tér át, de csak a második ölelkező pár (2. és 4. sor vége) rímeltetését tartja a maga számára kötelezőnek. A fordítás (?) nagyon szabad. Az első sor eleje a felkiáltással még nagyjából megfelel a latinnak, de a második magyar sornak már nincs megfelelője. A magyar harmadik sor úgy-ahogy megfelel a latin első sor második felének és a második sornak, de az *arc színé*-ből itt *szépség* lett,

6-10

ami *szégyenül*, azaz a valószínűbb értelmezés szerint (Mészöly) 'meggyalázzák'. A *hiol* szó a mai *hull* megfelelője, a *mézül* és *vizül* értelme 'mézként', 'vízként'.

Hasonló külső-belső párhuzam jellemzi a hetedik versszakot, mint amit a negyedikben figyelhattunk meg. Ez a latin 6/b. strófának lényegében meg is felel, de a magyar ellentétet is visz a párhuzamba: a könny, a fájdalom szava kiszakad belőlem, de a szív belső bánatja sohasem enyhül. A latin szavait megtartja tehát, a mondat jelentésén azonban változtat, hatásosabbá teszi. A *ter-tetik kiül* legvalószínűbb értelme (Mészöly) 'térítetik, fészül kifelé'. A *hiül* az Ómagyar Mária-síralomnak egyik olyan szava, amelynek mindegyik értelmezése kétségeket hagy maga után. Vagy a 'hül, enyhül' (Mészöly), vagy a 'híja lesz, fogy, kiürül' értelmet (Gragger, Négyesy) lehet elfogadnunk.

A magyar nyolcadik versszaknak a latin 7/a. felel meg, de a beszélt nyelvhez közelebb álló, a mondanivalót sorokra tagoló megoldásban. Különös értelmezési nehézségek itt nem merülnek fel (*eggyedüm* = 'egyetlenem').

A 9. strófa szövegének a latin 6/a. a párhuzamos versszaka. A második sor (*bëzzëg szovo ére*) értelmezése körül is több vélemény merült fel. Benkő körültekintő mérlegelése Balázs János értelmezése felé hajlik: 'bezzeg (bizony) ért (érvényes volt) a szava'. A *bú tőrüt* ('bú törét') szókapcsolatnak a latin *gladium doloris* ('fájdalom törét') a megfelelője, a *níha* határozói értelemben szerepel: 'egykor'.

Az értelmezés terén a leghevesebb vitát a 10. (a latinban 7/b.) versszak váltotta ki, amelyre a *válnum* és a *válláll* szavak adtak okot. Benkő Loránd szerint azonban minden eddigi magyarázat csak a „valószínűség viszonylag szerény fokát” éri el (345. l.). Annyi bizonyos, hogy a *válnum* helyett írt *uالمun* mögött a *válik* ige valamilyen nyelvtani alakja rejtőzik: *válnám* (Benkő), vagy hiányzik

mellőle valami, pl. *válnum kell* (Mészöly), *elválnám tőled* (Pais Dezső). Az, hogy az értelmezett szövegben Mészöly javaslatát közöljük, természetesen nem jelenti azt, mintha újabb érvekkel tudnánk ezt a megoldást alátámasztani. A *vállál* esetében valószínűbbnek látszik, hogy a szó a létigéből származik, és 'valósággal' kell visszaadni, a szörnyű, borzalmas, megmászhatatlan 'valóság' értelemben (Benkő, 348. l.) A *hul* 'holott' értelmezése is Mészöly elfogadhatónak látszó javaslata. Ezt az értelmet a latin megfelelő (*dummodo*) is megengedi.

A 11. versszak (latin megfelelője a 8/a.) által feladott kérdés (a két első sort kérdő vagy kijelentő mondatnak kell-e felfognunk?) is hosszadalmas vitát eredményezett. Mészöly két kérdő mondatos javaslatát Benkő is „egy hajszállal valószínűbbnek” tartja (350. l.) a többi megoldásnál, így ezt közöljük. Nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a magyar változat megtartotta-e a latin szöveg 5. sorát (ez esetben az *ülüd* szó egyedül alkotja az utolsó sort), vagy ez még a 4. sorhoz tartozik-e? Pais Dezső arra gondolt, hogy a magyar szövegből itt (az *üklelvé* után) mintegy másfél sor kimaradt. A magyar költő inkább átdolgozó, semmint fordító gyakoralata azonban nem teszi szükségessé ezt a feltételezést, bár így el kell fogadnunk, hogy az utolsó három sorban nem találunk rímet. A *zsidov* itt a *gens effera* (vad nemzetség) megfelelője. A Krisztus kínszenvedésének egész folyamatát érzékeltető főnévsor helyett (latin) a magyarban a „mozgalmasabb” melléknévi igenevek állnak. A feltételezett együtemű utolsó sorban az állítmány (*ölöd*) nemcsak a strófát, hanem az egész szenvedéssorozatot is zárja. Ennek a szenvedéssornak magyar igei kifejezése talán már ekkor kialakult nyelvünkben (vagy éppen a Mária-síralom költője alakította ki?). A Lázár Kódexben (157–158. l.) mindenesetre ugyanebben a sorrendben szerepelnek ezek az igék: „...megfogattatál... huzattatol

vala... ökleldeztetől vala ('ököllel taszigáltak')... kö-
tözvén...,

Az utolsó, a 12. magyar strófának (a megfelelő latin szakasz a 8/b.) az értelmezés tekintetében csak egy prob-
lematikus helye van, a *ne leg kegulm* szintagma. Lehetsé-
ges egy 'ne legyen kegyelem' vagy 'ne légy kegyelem-
mel' megoldás. Ebben az esetben el kell fogadnunk,
hogy az egyes szám második személyű megszólítás
(légy) az előző strófa *zsidó* szavára vonatkozik, jöllehet
a 12. versszak többes szám első személyben szólítja meg
a zsidókat (kegyelmezzetek). Mészöly alább közölt sze-
mélytelen értelmezése ezt nem dönti el, bár nyelvtani
szempontból a *légy* mellett foglalt állást.

Benkő Loránd könyve alapján tett szövegértelmezési,
nyelvészeti exkurzusunkat zárjuk le egy fontos követ-
keztetéssel, amelyet több nyelvtörténészünk leszögezett:
Az Ómagyar Mária-siralom szövege olyan nyelvállapo-
tot tükröz, ami a XIII. század első felében lehetett haszná-
latos. Más kérdés természetesen, hogy mikor írták be
a szöveget a Leuveni Kódexbe.

A következő, értelmezett szöveg Mészöly közlésétől
(1956., 118–120. l.) csak a 9. és 10. strófa második sorában tér
el. (A kérdéses sorok Mészölynél: 'Bizonyos szava telje-
sült', illetve 'De éppen nem boldogan'.)

[1.]

Nem tudtam, mi a siralom.
Most siralommal zokogok,
bútól aszok, epedek.

[2.]

Zsidók világosságomtól,
megfosztanak én fiamtól,
az én édes örömemtől.

[3.]

Ó, én édes Uram,
egyetlenegy fiam,
síró anyát tekintsed,
bújából őt kivonjad!

[4.]

Szemem könnytől árad,
szívem bútól fárad.
Te véred hullása
szívem alélása.

[5.]

Világnak világa,
virágnak virága,
keservesen kínzanak,
vas szegekkel átvernek!

[6.]

Jaj nekem, én fiam!
édes vagy, mint a méz,
de szépséged meggyalázzák,
véred hull, mint a víz.

[7.]

Siralmam, fohászzkodásom
belőlem kifakad,
én szívemnek belső bűja,
mely soha nem enyhül.

[8.]

Vég magadhoz engem, halál,
egyetlenem éljen.
Maradjon meg az én Uram,
világ tőle féljen!

[9.]

Ó, az igaz Simeonnak
bizony érvényes volt a szava.
Én érzem e bú törét,
melyet egykor jövendölt.

[10.]

Tetőled válnom kell,
de nem ily szörnyű valósággal,
mikor így kínoznak,
én fiam, halálosan!

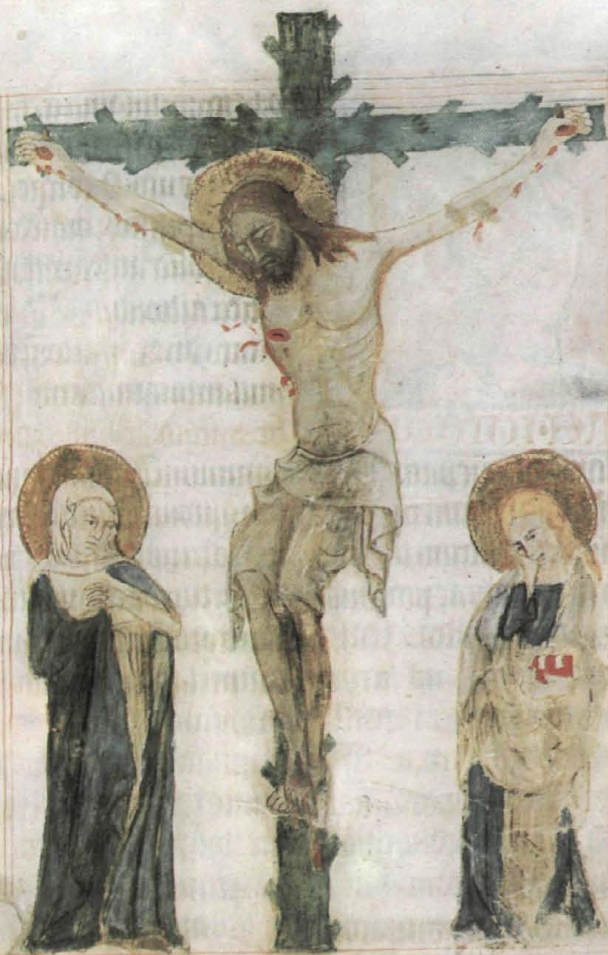
[11.]

Zsidó, mit téssz törvénytelenül?
Fiam miért hal büntelenül?
Mégfogván, rángatván,
öklözvén, kötözvén
megölöd!

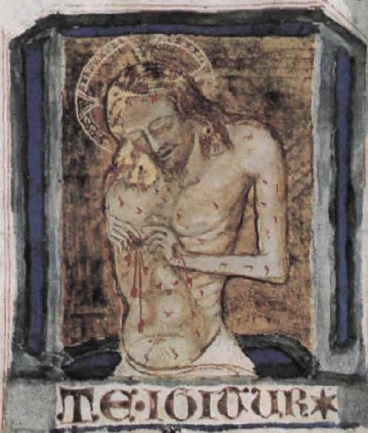
[12.]

Kegyelmezzetek fiamnak,
nem kell kegyelem magamnak!
Avagy halál kínjával,
anyát édes fiával
vele együtt öljétek!

Ezzel, a 12. versszakkal végződik a magyar szöveg, jóllehet a (teljes) latin szekvenciában ezután még tizenegy strófa következik. Ahol azonban az Ómagyar Mária-siralom és vele együtt a Leuveni Kódex latin szövege, valamint a *Planctus*-nak a benediktbeuerni apátságban felfedezett két kézírata (mindkettő a Carmina Burana Kódexben) közül az egyik megállt, ott valóban tematikai, sőt – úgy tűnik – ezzel együtt stiláris cezúrát is felfedezhetünk. Mária eddig a még élő Krisztus szenvedését panaszkolta, apellált az őt kínzó zsidók irgalmára, szinte még lehetőséget látott fia megmentésére. A következő versszak előtt azonban már „bevégeztetett” (*János evangéliuma*, 19. rész, 30. szakasz) a szenvedéstörténet, és

A MEGFESZÍTETT KRISZTUS MÁRIÁVAL ÉS JÁNOSSAL. (XIV. századi magyarországi
miskönyvből. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 215. 178^{f.})

TE IOIUR*

clonantissime pater per
ihm xpm filium tuum do
minum nostrum suppli
ces rogamus ac petimus
ut accepta habeas et bene
dixis her do **H**na her mu
Hna her sancta sacra sacri
cia illibata **I**n primis q
tibi offerimus pro ecclesia
tua sancta catholica qua
participare custodire adu
nare et regere digneris toto

orbe terrarum una cu fa
mulo tuo papa nro. **N**a
anastase nro. **N**a et regno
tro. **N**a et omnibus orthodox
is catholice atq apostoli
ce fidei auctoribus. **M**e
mento dne famuloru fa
mularumq tuarum. **H**
fit memoria aduimorum
et omnium argumastana
um quorum tibi fides cog
nita est et nota deuocio: pro
quibus tibi offerimus uel
qui tibi offerunt hoc sacri
ficium laudis pro se su
p omnibus pro redemptio
animarum suaru et pro
salute et multitudine
sue tribus redemptio
sua eterno do **C**ommunio

Krisztus „kiadá lelkét”. Mária most már csak azt kéri, hogy fia holttestét ölébe véve sirathassa (9/a.). E jelenet ikonográfiai vonatkozásai (a pietaképek) közismertek. A 9/b. strófa után egészen a 13/a-ig a vers csak a zsidó nép elleni szemrehányásokat, pusztulásának, illetve szétszóratásának ígéretét tartalmazza. Találtunk ugyan eddig is néhány ilyen félmondatot, de nem ilyen tételszerűen előadott egész szakaszokat. Az utolsó három versszak azután ismét teljesen más jellegű. Tartalmilag is, de úgy tetszik, stilisztikailag is: Sion leányait, a hallgató-olvasó közönséget a szenvedő Krisztussal való misztikus egyesülésre és együtt szenvedésre szólítja fel Mária. Talán valóban két vagy három fázisban készült a ma teljesnek elfogadott vers? Sőt, talán több szerző művét kell benne látnunk? Megkockáztathatónak tartjuk ezt a feltevést. Bizonyosan nem tekinthető véletlennek, hogy két ismert latin változat is csak a 8/b. strófáig közli a verset.

Miért és hogyan került a kódexbe a Mária-siralom és a Planctus?

A magyar vers és eddig azonosított legfontosabb latin mintájának megismerése után térjünk vissza a kódexhez: vajon milyen további információt nyújt az a szóban forgó szövegekről?

Vegyük számba először a negatívumokat: 1. Nem közli a kódex a magyar vers szerzőjének, átdolgozójának, illetve fordítójának a nevét, mint ahogyan a benne szereplő egyetlen műnek sem adja meg az auktorát. 2. Nem nevezi meg a vers leíróját, de ugyanígy nem tudjuk meg a kódexen dolgozó mintegy fél tucat másolónak (scriptornak) a nevét sem. 3. Nem kapunk semmiféle

adatot a Mária-siralom keletkezésének vagy leírásának idejéről és helyéről, mint ahogyan egyetlen dátum vagy helymegjelölés sem szerepel a kódexben. 4. Nem nyújt arra vonatkozó információt vagy utalást sem, hogy milyen céllal írhatták be a kódexbe a verseket, és milyen alkalomból használták azokat.

A kutatás jelenlegi állása szerint a XII. század végén keletkezett latin vers funkcionális továbbélése nagyon sokrétű volt. A XIII. század második felében még a liturgiában is megtarthatta eredeti szekvenciaszerepét és helyét, de már szerepelt áhítatot felkeltő olvasmányként, elmondott szöveggént is. Ha az ún. *Rajnai Mária-siralom* datálása helyes, úgy a *Planctus* első, ugyancsak erősen átdolgozott népnyelvi (német) változata már a XIII. század elején keletkezett, ami feltétlenül a szövegnek erre a pasztorációs vagy (és) magánájtatossági funkciójára utal. De a század első feléből való *Carmina Burana* Kódex – amelyben, mint fentebb szó volt róla, a versnek két szövegváltozata is fellelhető – az egyik helyen a *Planctus*-ra már egy passiójáték betétjeként hivatkozik. Talán a *Planctus* összes ránk maradt népnyelvi változatának összegyűjtéséből és vizsgálatából levonhatnánk valami egyértelműbb következtetést.

A fenti kérdésekre adandó válaszok tehát, amelyeket egy modern vers kapcsán az irodalomtörténész többnyire a verssel együtt kézhez kap, az Ómagyar Mária-siralom esetében kutatási feladatot jelentettek, és – jóllehet a Leuveni Kódexet érintő tanulmányok mintegy kilencven százaléka versünkkel foglalkozott – nagyrészt még ma is azt jelentenek. Fontos ezt mindjárt itt leszögeznünk, hogy olvasóink mérsékeltbb várakozással fogadják az alább közlésre kerülő szerény részeredményeket.

Mire utal a kódex külseje?

Az egész kéziratot legrészletesebben máig is Gragger első, a nyelvemléket bemutató tanulmánya írta le. A kódex tartalma nagyon szerény külsőben maradt ránk. A díszítetlen, vörös bőrral bevont vastag fatáblák, amelyek valaha koptatógombok védtek, és középen két csat tartott össze (a gombok s a csatok egyaránt elveszték), a XV. századi mindennapi használatra készült, tehát nem gazdag mecénásoknak szánt kódexek szokásos külső megjelenési formája. Főleg szerényebb igényeket kielégítő és ennek megfelelő eszközökkel dolgozó kolostori könyvkötő műhelyek készítettek ilyen kötések. A korra vonatkozó kötéstörténeti megállapítást megerősíti egy 1391-ből datált oklevél, amelyből az előzéklapokat szabták. A látható szövegből annyi állapítható meg, hogy a dokumentumot Rómában állították ki, de a két előforduló személynév, „Nicolaus de Ganawicz presbiter” és „Georgius Ulricus de Hall”, a passauai egyházmegyéhez tartozó nótárius, a német nyelvterület déli részére utal (egy Gonobitz nevű helység Dél-Stájerországban, Hall pedig Tirolban van). A táblák belső oldalára papírt ragasztottak, amelyre – még mielőtt azt a kötéshez felhasználták volna – német nyelvű dézsmajegyzéket írtak. Ez osztrák-bajor nyelvjárásban készült, feltehetőleg a XV. század közepe táján. A könyvtestet a kötés körülvágták, a lapszámok egy része, helyenként a lapszéli jegyzeteknek néhány betűje is, áldozatul esett ennek a műveletnek. E késői újrakötésből levonhatunk néhány következtetést: 1. A kódexnek, ha a XIII. század második felére tett keletkezési időt egyelőre mint munkahipo-

tézist elfogadjuk, már mintegy másfél évszázadnyi előélete volt, amikor a mai kötése elkészült. 2. A kézirat az újrakötés idejében feltehetőleg délnémet nyelvterületen volt. 3. Az újrakötésre azért lehetett szükség, mert a kódextest vagy kötetlen volt, vagy régi kötése már elrongyolódott.

A kódex leveleit (fólióit) a felső margón, középen egy kéz végigszámozta 1-től 296-ig. A százasok jelölésére római számokat, az alacsonyabb rendű számok írására pedig arab számjegyeket használt (pl. C29 = 129). A sorban hiányzik a 125. és a 135. szám (tévesztés vagy laphiány), számozatlanul maradt viszont a 68. után egy lap (tévesztés), valamint a könyvtest elején két lap, a végén pedig egy lap. A laphiányoknak különös figyelmet kell szentelnünk, hiszen tudjuk, hogy a 135. fólió az Ómagyar Mária-síralom lapja után következne. Gragger és eddig minden kutató arra következtetett ebből, hogy a lapot utóbb tépték ki, sőt sokan arra is gondoltak, hogy ezzel a lappal a Mária-síralom folytatása, azaz a Planctus további tizenegy strófájának magyar átültetése veszett el. A kódex, mint a hagyományosan kötött mai nyomtatott könyvek, ívekből (füzetekből) áll, amelyeket középen egymásra hajtott, a hajtásoknál összefűzött, kettős lapokból állítottak össze. Ha tehát egy lap (levél, fólió) hiányzik, akkor hiányoznia kell vagy a fűzésből ki kell lógnia a párjának is. A 135. levél, ha meglenne, pontosan két ív határára esne, mert a 134. levéllel egy ív végződik, a 136. levéllel pedig egy új ív kezdődik. Ha a 135. levél valóban megvolt, akkor az előző ív utolsó levelét vagy a következő ív első levelét képezte. Az előző ív a mai állapotában a 127–134. levélig terjed. Ha a 135. levél ehhez az ívhez tartozott volna, akkor a párjának, a 126. lapnak is hiányoznia kellene. Ez azonban a visszafelé számított ív utolsó leveleként megvan, és a szöveg sem tanúskodik hiányról. Igaz ugyan, hogy az előző, a 125. szám ismét hiányzik, de az ívben a párja ugyancsak megvan, és

szöveghiány sincs. Ez tehát nyilvánvaló számtévesztés. A 135. levél azonban tartozhatott volna a mai 136. levéllel kezdődő ívhez is. De ez az eset sem állhatott fenn. A 136. levéllel ugyanis egy régebbi, a fólió jobb sarkába csak római számokkal írt, vörös tintás lapszámozás kezdődik a kódexben, és a 136. levél az I. számot viseli. Azonkívül nem hiányzik ebben az ívben sem a feltételezett 135. levél párja. A 136. fólióval ráadásul még tematikailag is új rész kezdődik: a szentekről szóló (*de sanctis*) prédikációs rész. Új scriptor is vezette ettől kezdve a tollat. A pergamen is más jellegű, vastagabb, kopottas, és mint az ultraibolya fényben végzett vizsgálat bizonyította, a római számozású rész csaknem kivétel nélkül ún. palimpszeszt lapokból áll. Azaz egy régi, már aktualitását veszített kódex pergamenlapjairól lehántottak egy vékony réteget, és vele az előző írást, ezután újból elsimították a felületét, és föléje írták a következő szöveget. A pergamen belsejébe beszívódott tintamaradványok azonban ultraibolya fényben ismét láthatóvá válnak. Az írásnyomokból levonható következtetésekre később még visszatérünk.

Az előbbiekből adódóan, tekintettel a kódex alapanyagára, számozására, tartalmára s a másoló kezek különbözőségére, indokolt az a következtetés, hogy a ránk maradt könyvtest eredetileg két részből állt. A feltételezett első rész utolsó levelének hátlapján (verzóján) áll az Ómagyar Mária-síralom helyenként elhalványult szövege. Az elhalványodás okát eddig abban látta a kutatás, hogy a magyar szöveget egy magyarul nem értő pap megpóbálta kivakarni, mert valami pogány tartalmat sejtett mögötte. Csakhogy a pergamenen sehol sem fedezhető fel razúra, azaz fizikai beavatkozás nyoma, amit a következő palimpszeszt lapokon szabad szemmel is jól fel lehet ismerni. Már az is kérdéses, a fizikai beavatkozás szándéka egyáltalán feltételezhető-e. Ugyanis a kódex keletkezésének idején Európa – néhány peremvidéktől eltekintve – már régen keresztény volt.

Népnyelvű szöveg már nem számított eleve pogánygyanúsnak. Az egyház figyelmét és erejét jó ideje az eretnek vagy eretneknek vélt tanok elleni küzdelem kötötte le. E tanítások terjesztői, védelmezői pedig képzett teológusok, sőt nemegyszer kiváló latin stiliszták voltak. A tatárjárás után Magyarországon ragadt kunokat térítő magyar domonkosok vagy ferencesek pedig bizonyos, hogy nem akartak eltüntetni egy magyar nyelvű vallásos szöveget. Az elhalványodásnak a szó szoros értelmében vett *kézenfekvő* oka lehetett. Ha az elrongyolódott kötésű, egy ideig bizonyára tábla nélküli első kódexrészt kinyitva a kezünkbe vesszük, úgy a tartó jobb kéz ujjai és a tenyér egy része pontosan ott érintkezik a Mária-síralom szövegével, ahol ma az elhalványodott részek vannak. Az izzadt, bizonyára nem mindig tiszta kéztől (kezektől) átzsírosodott helyekről a tinta a fogdosástól könnyen lejött. A fénylő elzsírosodás ma is látható. Hasonló íráshalványodást figyelhetünk meg egyik-másik lapszéli jegyzeten is, ahol a tartó kezek hüvelykujja érintkezett a szöveggel. Hogy a kéziratot valóban sűrűn használták, forgatták, arról több, az alapszövegek scriptorainál nem sokkal fiatalabb kéz bejegyzése, kiegészítése, hozzátoldása is tanúskodik. Az egyik ilyen betoldó kéz volt az Ómagyar Mária-síralom scriptora is. Persze az is elképzelhető, hogy a pergamen már akkor némileg zsíros volt ezeken a helyeken, amikor a magyar szöveget a bejegyző ráírta, és a tinta már eleve nem jól tapadt a zsíros alanyaghoz. Mindehhez néhány év intenzív használat a legendő lehetett.

A két kódexrész feltételezhetően legfeljebb néhány évtizedig élt külön életet. Nemcsak a folyamatos számozást végző kéz számformái – a római és az arab számok vegyítése egyazon számjegyen belül – engednek erre következtetni (a számok írásának szóban forgó módja 1300 után már kiment a gyakorlatból), hanem egy nagyon lényeges körülmény is, ami elkerülte az eddigi kutatás

3. A quo eni
 amus est. Si
 cōs mundi
 oris ihu xpi.
 ur: fca sunt
 by. Melius n.
 m iusticie. q.
 ūti ab eo: qd
 v. Contigit
 us reuerſus
 n uolubro
 luti.
 m. in quibz
 i ſincera mē
 que pda uer
 itz pceptoz dñi
 tes q uenēt
 pte illuſores
 as amblā
 io aut adue
 xmiētūt oia
 ire. Latet eni
 t prius. 7 tē
 rca ūbo. p q
 ſitatus penit.
 n eodem ūbo
 in diem indi
 Vnu ūo hē

ſtadite uosmet ipſos. ne inſipientiā errore
 tranſducti: cecidatis a ppa fratrūitate. x
 Creſcite ūo in grā. 7 cognite dñi nſi ihu
 xpi. 7 ſaluatoris nſi. Ipi glia. 7 nunc. 7 i
 diem eternitatis amen. *Explicit eplā petri*

ſtata eſt: 7 uidimus 7 teſtamur. 7 an
 nūtiāmus uobis uitam eternam que
 erat apud pāem. 7 apparuit nobis. Ad
 ergo uidimus 7 audiuiſus annūtiā
 mus uobis. ut 7 uos ſocietate hēatis
 nobiſcū: 7 ſocietas nſa ſit cum pāe 7 fi
 lio eius ihu xpo. Et hec ſcribimus uob
 ut gaudeatis: 7 gaudii uſm ſit plenū.
 Et hec eſt annūtiatio qm auduiſus
 ab eo 7 annūtiāmus uobis. qm deus
 lux eſt: 7 tenebre i eo nō ſunt ulle. Si
 diximus qm ſocietate hēmus cum eo.
 et in tenebris ambulamus: mētemur:
 et ueritate nō facimus. Si aut in luce
 ambulamus ſicut 7 ipſe in luce eſt: ſocie
 tatem hēmus ad inuicē: 7 ſanguis ihu

Vol ſcā. Incipit eplā
 ſunt *iohannis prima.*
 ab initio qd audiuiſ
 qd uidimus oculis nſis
 qd pſpeximus. 7 man
 iſte conſpectauerunt de
 ſūbo uite. 7 uita manife

Dō. mſ.

B

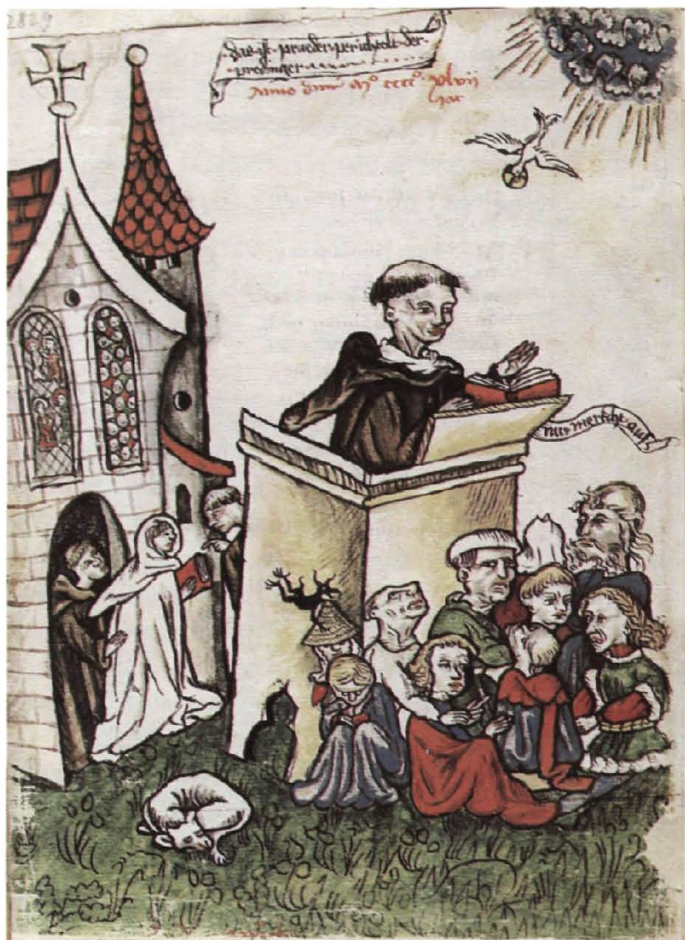
ioh. 16. c
3. ioh. 1. a

Y

heb. 9. d
apoc. 1. b

figyelmét. A kódex 254. levelének rektóján ugyanis egy rövid tartalomjegyzéket, pontosabban betűrendes mutatót találunk. Ezt az egyik olyan kéz írta, amely másutt is írt be bejegyzéseket, kiegészítéseket a lapokra, és néhány évtizeddel, legfeljebb egy emberöltővel lehet fiatalabb a kódex törzsanyagát író kezeknél (l. később). Márpedig ez az index már a folyamatos lapszámokra utal. Ebből arra következtethetünk, hogy a két kéziratrészt ekkor már – de természetesen nem a mai XV. századi kötésbe – egyesítették, összefűzték. Lehetséges (a számjegyek írásformái megengednék ezt), hogy az indexet készítő kéz végezte el a két kötet folyamatos végigszámozását. Ez a kéz a 254. rektón harminchét beszédet tartott érdeemesnek az indikálásra, bizonyára azért, mert számított rá, hogy használni fogja ezeket a szövegeket. Az index számba veszi az Ómagyar Mária-síralmat is! Összeállítója tehát tudott magyarul. E kéz azonosításával (nem egyezik meg a Mária-síralom leírójának kezével) egy újabb magyar scriptor működését követhetjük a kódexben. És egyúttal ez az első kimutatható jele annak, hogy a kéziratot magyar nyelvkörnyezetben használták, ami hazánkon kívül aligha képzelhető el. De még más, az egyértelműséget nem ennyire megközelítő jel is utal a kódex magyarországi használatára. Már Gragger észrevette, hogy a kódexben néhány prédikáció, beszédvázlat mellett magyar glosszák is vannak, amelyek – úgy tűnik – további két kéztől származnak. Ezeket a szövegeket, egy később felfedezett szó kivételével, közölte is. E magyar szavak többnyire valóban, a szó szoros értelmében vett magyarázó glosszák: latin megfelelőiket megtaláljuk a főszövegben. Ezeket egy magyar olvasó-használó idegen környezetben is odaírhatta, mintegy önmagának tisztázva-magyarázva a többnyire nem éppen közhasználatú latin szavakat. Egy esetben azonban, a 279. rektón, a magyar szavaknak, illetve szintagmáknak nincs meg az eredetije a latin szövegben, csak

KÖZÉPKORI PRÉDIKÁTOR
(BERTHOLD
VON REGENSBURG)
XV. SZÁZADI ÁBRÁZOLÁSA.
(Bécs, Osztrák Nemzeti
Könyvtár. Cod. 2829. 1^r.)

tematikailag illenek bele a Kereszt Feltalálásának ünnepe (május 3.) szánt beszéd szövegébe (*virudnek hullota mia; pulkul pituaranak fugliabeul*). Arra gondolhatunk tehát, hogy ezeket a magyar szókapcsolatokat ('véred hullása által'; 'pokol pitvarának fogságából') olyan pap jegyezte fel, aki a témáról magyarul készült beszélni. Prédikációjához – bizonyára beszéd közben szándékozva fordítani, tolmácsolni annak szövegét – fel kívánta

használni a latin sermót (prédikációt), amelyet ki akart bővíteni a két magyarul odavetett gondolattal. Hasonló szándékkal kerültek az úgynevezett Gyulafehérvári Sorok (egy másik Árpád-kori nyelvemlékünk) is egy latin sermo mellé.

Mikor és hol írták a kódexet?

Amint már mondtuk, évszámot nem találunk a kéziratban, illetve csak a későbbi kötéshez felhasznált oklevélben van dátum. A datálás – és a lokalizálás is – tehát csak írástörténeti, paleográfiai ismérvek alapján lehetséges. A beszédeknek egy részét, a később tartalmilag is jellemzésre kerülő, önálló sermociklusokat, a kódex törzsanyagát, gyakorlott, „jól kiírt” írású kezek másolták. Ezek idejét a legújabb vizsgálatok alapján Bernhard Bischoff, az európai írástörténet kiváló szakértője a XIII. század harmadik negyedére, évszámokban kifejezve 1250–1275 közé, a betoldó, köztük a magyar kezek tevékenységét pedig a század utolsó negyedére (1275–1300) datálta. Ez lényegében megfelel az eddigi általános felfogásnak, mely szerint az Ómagyar Mária-síralmat 1300 körül másolták be a kódexbe. Csupán Mezey László hajlott arra, hogy valamennyi scriptor tevékenységét a század első felére tegye. Tudatában kell persze lennünk annak, hogy a paleográfiai ismérvek alapján történő datálás csak a középkor korábbi századaiban enged meg évtizednyi pontosságot, a XIII. században már inkább emberöltőkben kell gondolkodnunk.

Még nehezebb feladatot jelent az írásképp alapján történő lokalizálás. A részletekre itt sem térhetünk ki. A kimondottan olasz (1970-ig egyöntetűleg) és a kimon-

KÖZÉPKORI ÍRÓ
MUNKA KÖZBEN.
(Szent Ambrus egy
1500 körüli imakönyvből.
Országos
Széchényi Könyvtár,
Cod. Lat. 309. 150^r.)

dottan francia, sőt párizsi (1971. Mezey) eredeztetést a magunk részéről nem tartjuk bizonyíthatónak. Bischoff professzor véleménye szerint a törzsszövegek kezeinek tollvezetése lényegében francia íráshagyományokat követ, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a scriptorok franciák voltak, vagy hogy a szövegeket Francia-

országban írták. A kérdést még bonyolultabbá teszi, hogy a palimpszeszt lapokon kivehető egyik, viszonylag nagy betűs írás kimondottan olaszos duktusú, s a másik, kisebb formátumú írás sem mond ellent az olasz eredeztetésnek. Mindkét írás még a XIII. század első felére tehető. Elég valószínűtlennek látszik, hogy egy olasz provenienciájú kódexet Franciaországban szedjenek szét és tegyenek újra felhasználhatóvá. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a palimpszeszt felvételek két kéztől származó görög írást is kimutattak, ezek vizsgálata azonban még folyamatban van. Európában ebben az időben mindenesetre nagyon kevés helyen másoltak görög kéziratokat.

A XIII. század második felében lejegyzett, egyazon időből származó prédikációk persze – elvben – keletkezhettek évszázadokkal korábban is. Először Mezey László mutatott ki a sermókban idézett „tekintélyek” között XII. század végi auctorokat is, ennél korábban tehát nem keletkezhettek a művek. A szövegek tartalmi vizsgálata azután két további műfaj történeti fogódzópontot adott.

A XII. század folyamán, előbb Franciaországban, majd Itáliában és a többi európai ország területén, jelentős változás indult el a prédikációs irodalomban: a homília jellegű, nagyobb bibliai szakaszokat magyarázó-kifejtő prédikációk helyébe az ún. tematikus sermók léptek. Ezekhez a témát egy-egy rövid bibliai idézet, az evangélium vagy a lecke (olvasmány) egy-egy verse adta meg. A fejlődés második lépcsője az egyházi évet végigkísérő prédikációciklusok kialakulása volt. Clairvaux-i Szent Bernát (meghalt 1153-ban) prédikációsorai még csak a fontosabb ünnepekre készültek. A század végére alakult ki a két nagy ciklus, a *sermones de tempore* (az egyházi évet végigkísérő beszédek) és a *sermones de sanctis* (a szentekről szóló beszédek). Ezekből váltak azután ki a kisebb ciklusok: a nagybőjti beszédek (*sermones quadragesimales*), a halotti beszédek (*sermones de mortuis* vagy

funebrales), a mariológiai, azaz Mária-ciklusok, sokszor külön adventi beszédek.

Mire mindez kialakul, a prédikációk stílusában, felépítésében is nagy változás indul meg. A teológiai irodalom története, főleg a francia kutatás, a XII. és a XIII. századi beszédek tartalma és stílusa között nagyobb cezúrát lát, mint a középkori és a reneszánsz homiletikai irodalom között. Ennek okát a skolasztikus oktatási és disputációs módszereknek a prédikációs irodalomba való behatolásában látja. E változás többnyire nem vált a sermók előnyére. A XII. század változatos, fordulatos, élénk, de gondosan cizellált dikcióját a prédikációk nagy többségében a száraz definíciók, felosztások és alosztások, érvek és ellenérvek váltották fel. Mint tudjuk, változott a kor általános stílusa, stílusigénye, hiszen egy jól felépített, teljesen kidolgozott skolasztikus prédikáció a gótikus dómok bonyolult, de pontosan kiszámított konstrukciójára emlékeztet. Csak-hogy nagyon kevés ebben a korban az olyan kódex, amely teljesen kidolgozott prédikációkat őrzött volna meg. E kevés kidolgozott sermótól kezdve a csak vázlatot közlő *distinctió*-ig vagy *dispositio*-ig minden módozat előfordul a kéziratokban. Szerencsénk, hogy általában a sermók elejét hozzák részletesebben a kódexek, ami az azonosítást megkönnyíti.

Kik a kódex szerzői?

A Leuveni Kódexnek a kutatásunk első fázisában megvizsgált prédikációi oly sokrétűen tagolt szerkezetet mutattak, hogy szerzőiket azonnal a virágzó skolasztika művelői között kerestük. Ennek a kornak megfelelően ezek a beszédek zárt ciklusokba rendeződnek. Az első, az

Ómagyar Mária-siralommal lezáruló részben két teljes és egy erősen lerövidített *de tempore*-ciklust, a második részben pedig ugyancsak két *de sanctis*-ciklust találunk.

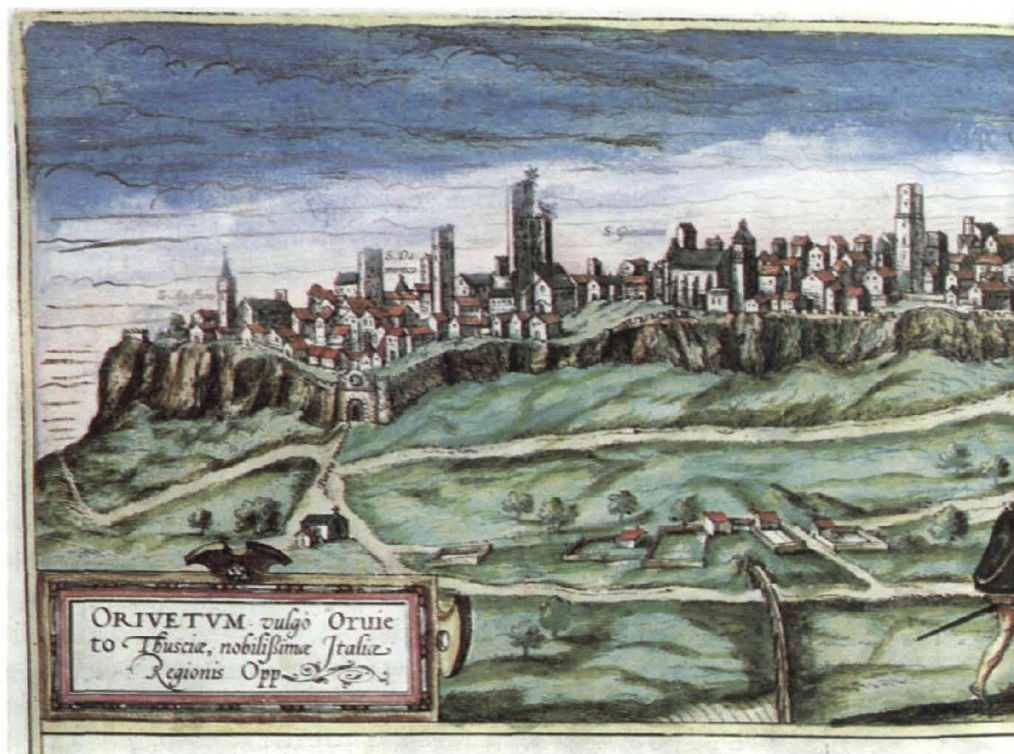
Már Gragger és Jakubovich gondosan végigtanulmányozta a kódexet, de egyetlen auktornevet sem tudott benne felfedezni a szokásos szentatyákra és más teológiai tekintélyekre (*auctoritas*-okra) való hivatkozásokon kívül. Csak egyetlen helyen bukkantunk rá egy némileg „rejtjeles” utalásra, amely szerzőre vonatkozott. Az 56. rektón a sermo szövege megszakad a következő megjegyzéssel: a téma erkölcsi (*moraliter*) kifejtését lásd Petrus Provincialisnál. Ezzel a névvel a XIII. század második felében csak egy egyházi szerzőt illeltek, Petrus Remensis, aki előbb a párizsi dominikánus konvent priorja volt, majd 1224–1233, illetve 1244–1245 között a francia domonkos provincia élén állt. 1257-ben halt meg mint ageni püspök. Prédikációinak nagy népszerűségéről tanúskodik az ezeket tartalmazó mintegy száz kódex, amelyeket Európa legkülönbözőbb könyvtáraiban eddig azonosítottak. Ezek – kevés kivételtől eltekintve – a XIII–XIV. században íródtak. Népszerűsége később már csökkent.

Ez az utalás jelezte először a művek pontosabb keletkezési ideje és szellemi miliője tekintetében azt az irányt, amerre a szerzők azonosításában elindulhattunk. Az útmutatás hasznosnak bizonyult, a sermóknak mintegy hetvenöt százalékát sikerült meghatároznunk, nagyrészt szerzőhöz kötnünk, egy beszédciklust pedig egy még meg nem határozott szerzőjű velencei kódex szövegével tudtunk azonosítani.

A kódex első és egyben legterjedelmesebb *de tempore*-ciklusának Hugo a Sancto Caro (Hugo de Saint Cher) a szerzője, aki 1263-ban halt meg Itáliában, Orvietóban. Hugo, ugyanúgy mint Petrus Remensis, két ízben is a francia domonkosok tartományfőnöke volt, először 1227–1230, majd 1236–1244 között. A provinciális regnálá-

sok közötti időben a párizsi egyetemen tanított, a Bibliát és Petrus Lombardus szentenciagyűjteményét kommentálta. Szentenciakommentárjai elég nagy körben terjedtek el, mintegy harminc kéziratuk ismert, közülük egy az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található. Hugo egyetemesebb jelentőségű teológiai szerző volt, mint Petrus Remensis. Elsősorban mint biblikus vált híressé. Részt vett abban a dominikánus bizottságban, amely a Biblia szövegében korrekciókat hajtott végre. Emiatt Rogerius Baconnal keveredett éles polémiába. Nagy szerepe volt az ugyancsak közös rendi munkában készült első bibliakonkordancia összeállításában is. Szentírás-magyarázatait, posztilláit a XVII. századig újra meg újra kiadták nyomtatásban is. Írt ezen kívül egy sor skolasztikus traktátust és egy nagy sikerű szentmise-magyarázatot, amely kb. kétszáz kéziratban maradt fenn. Nyomtatásban már a XV. században kiadták, lefordították olaszra és franciára is. Nemzetközi elismeréséhez nemcsak írói tevékenysége, hanem egyházpolitikai missziói is hozzájárultak. Második provinciálissága után IV. Ince pápa a kúriához hívta pápai tanácsadónak, és még ugyanebben az évben bíborossá tette. Ő volt az első dominikánus bíboros. IV. Ince két utódja, IV. Sándor és IV. Orbán is maga mellett tartotta. 1251–1253-ban Németországban és Hollandiában tartózkodott pápai megbízásból, hogy az ottani egyházmegyeikben az Úrnapja új ünnepét bevezesse.

Ami mármost Hugo prédikációs opuszának minket érdeklő részét illeti, ő két *de tempore*-ciklust írt. Az egyik sorozat a mise leckéiből, a másik a mise evangéliumaiból veszi a témáját. A mintegy húsz eddig felderített és az ilyen természetű elemzéshez elég részletesen leírt kódexben ezek a sorozatok csaknem kivétel nélkül egymás után kerültek lejegyzésre. A mi kódexünkben azonban a két prédikációs sorozat ünnepenként két-két beszédet alkotó egységbe rendeződött össze. Egyelőre nem tudunk arra

választ adni, hogy ez a szerkesztői tevékenység a Leuveni Kódex érintett része másolójának tulajdonítható-e, vagy egy már így összerendezett kódexből készült-e a másolat. Jelenleg öt olyan kéziratról tudunk, amelyekről az irodalom alapján nem lehetett megállapítani, hogy milyen sorrendben hozzák Hugo két *de tempore*-ciklusát. Ezek az 1300 előtt keletkezett kéziratok tehát szóba jöhetnek mint a Leuveni Kódex kérdéses részének mintái.

A kódex második, régebbi, római számozással kezdődő része elsősorban – mint már említettük – a *de sanctis*-ciklusoknak van szentelve, amelyek szokás szerint és ez esetben is – a 136. rektón – az András apostol ünnepére (november 30.) készült beszéddel kezdődnek (ez már

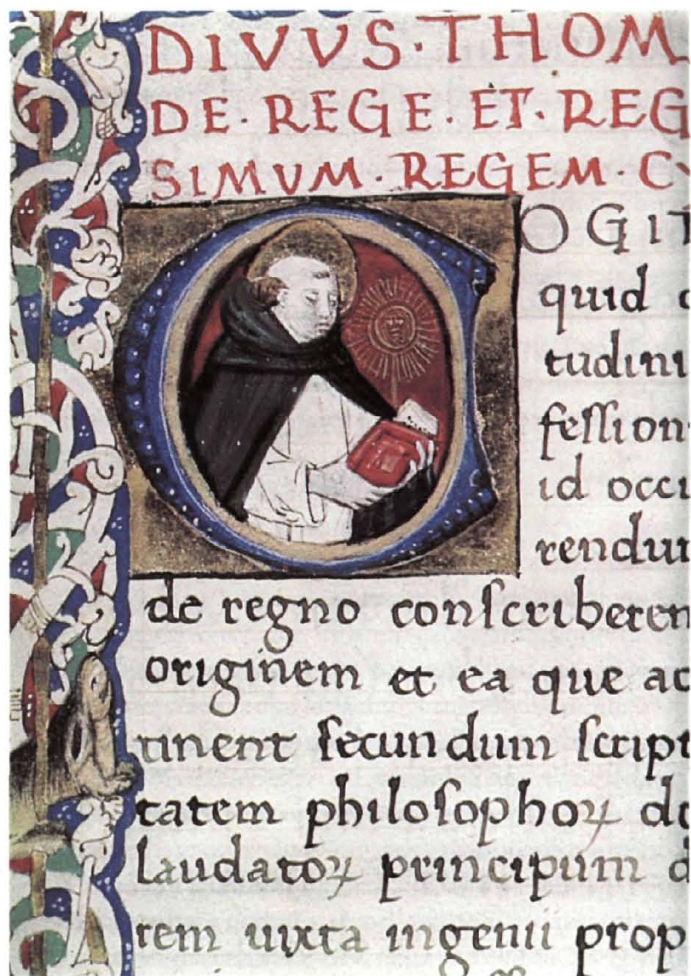
általában az egyházi év kezdetére, adventre esett), és tartanak Katalin ünnepéig, november 25-ig. Ehhez a sorhoz csatlakoznak általában a szentek közös (*commune*) ünnepeire szánt beszédek és sokszor a halotti (*de mortuis*) prédikációk. Így van ez a mi kódexünk esetében is. Találunk még a második részben két nagybőjti (*quadragesimale*) sermociklust és egy csokornyí (nem egész húszlapnyi) tematikus beszédet, kollációt is „Az emberek három fajtájáról”, „A lelki örömről”, „A szemeknek Istenhez való felemeléséről” stb. címekkel.

Ebben a 136. levéllel kezdődő részben eddig három szerzőt tudtunk azonosítani: Aldobrandinus de Cavalcantibus, Aquinói Szent Tamást, pontosabban az ő neve

alatt ránk hagyományozott beszédeket, és Constantinus de Orvietót.

Aldobrandinus annak a firenzei Cavalcanti családnak volt a sarja, amely később, a reneszánsz idején, a város történetében oly nagy és nem is mindig áldásos szerepet játszott. Aldobrandinus egész életét Itáliában élte le. Előbb szülővárosában, majd Luccában lett a dominikánus kolostor priorja. 1262-ben a római rendtartomány főnökévé, majd 1273-ban Orvieto püspökévé választották. Ezt a tiszteletet töltötte be 1279-ben bekövetkezett haláláig. Régi vágya és elképzelése szerint a firenzei Santa Maria in Novellában, abban a kolostorban halt meg, ahol a rendbe beöltözött. Neve alatt néhány rendkormányzati iraton, levélen kívül csak prédikációk maradtak ránk, ezek azonban – amennyiben a mintegy háromtucatnyi kézirat jelenlegi lelőhelyéről erre következtethetünk – elterjedtek egész Európában.

Aldobrandinus nagy rend- és kortársát, Aquinói Szent Tamást nem kell bemutatni. Ő elsősorban mint a párizsi egyetem csillaga él tudatunkban, jóllehet összesen – és nem is egyszerre – csak mintegy tizennégy évet töltött Párizsban. Életének többi része főleg Olaszországban, négy éve pedig ugyancsak Orvietóban telt el. Néhány évvel Aldobrandinus előtt, 1274-ben halt meg. A Leuveni Kódexben megőrzött és más kéziratokban általában Tamásnak tulajdonított sermók szerzőségét a Szent Tamás műveinek új kritikai kiadásán dolgozó bizottság (Commissio Leonina) azonban kétségbe vonja. Louis Bataillon levélbeni közlése szerint ezekről a beszédekről csak annyit állíthatunk bizonyosan, hogy szerzőjük Tamásnál valamivel fiatalabb olasz dominikánus lehetett. Thomas Kaeppeli, a dominikánus rendtörténeti intézet volt vezetője ezeknek a beszédeknek egy részét (kódexünk is ezekből válogatott) 1943-ban Aldobrandinusnak tulajdonította. Különös, hogy mindkét szerző egy ideig, csaknem egymást követően Orvietóban élt.

AQUINÓI SZENT TAMÁS
KÉPE EGY MÁTYÁS KIRÁLY
SZÁMÁRA KÉSZÜLT KÓDEXBEN.
(Thomas-Corvina.
Bécs, Osztrák Nemzeti
Könyvtár, Cod. 2458. 1^r.)

Említettük, hogy Hugo da Sancto Caro is működött ebben a városban, ahol a dominikánusoknak korai háza és teológiai főiskolája, stúdiuma volt.

A kódex második részében azonosított harmadik szerző, Constantinus de Orvieto ugyancsak a dominikánus rendnek volt a tagja. A XIII. század közepén élt, s mint neve is mutatja, nagyrészt ugyancsak Orvietóban,

sőt egy időben, 1251–1256 között, ő is a város püspöke volt. Assisi Szent Ferencről mondott beszédét kódexünk is megőrizte, ebben említi az assisi San Francesco bazilikát, amelyet 1253-ban szenteltek fel.

Valamennyi eddig azonosított szerző a dominikánus rend élgárdájához tartozott tehát, valamennyien a XIII. század közepe táján, a század harmadik negyedének elején fejtettek ki írói, hitszónoki tevékenységet, mégpedig életük egy részében Orvieto városában. Mindez támogathat egy olyan hipotézist, hogy kódexünk törzsanyaga Orvietóban kialakult dominikánus szöveggyűjteményt rögzített.

Magyar kezek tolla nyomán

A betoldó, kiegészítő kezek által beírt szövegek (sermók, beszédvázlatok, példázatok, legendarészek) meghatározásához még sok kutatásra, szöveg-összehasonlításra van szükség. Itt csupán az Ómagyar Mária-siralom és a kódexben levő latin *Planctus*-variáns közvetlen szövegkörnyezetére térünk ki. Az eddigi kutatás ugyanis feltételezte, részben állította, hogy mindkét esetben a szövegkörnyezet indokolta a két vers beiktatását.

A Mária-siralom fölött, az első hasábon egy olyan sermo végződik, amelynek elejét a levél hátoldalán találjuk. A szöveget az egyik (magyar?) betoldó kéz jegyezte be, és Mária születésnapjára, a régi magyar terminus szerint „Kisasszony napjára” (szept. 8.) szánta. Témáját az ószövegségi *Numeri* (*Számok Könyve*, *Mózes IV. könyve*) 24. részének 17. szakaszából vette. Kísérjük végig a beszéd menetét, s közben megfigyelhetjük egy skolasztikus prédikáció felépítését.

Csillag tűnik fel Jákobból, vessző sarjad Efraimból.
A dicsőséges Szűz Mária születését a legnagyobb áhítattal és örömmel kell megünnepelnünk. Ő ugyanis az irgalmasság anyja és a mi pártfogónk, aki által az emberi nem számára kitárult az ég kapuja, és megnyílt a paradicsom ajtaja. Ez a kegyelem csillaga, igaz csillag, amely tisztaságának fényében megvilágítja ezt a világot. Volt előbb is egy csillag az égen, ez Lucifer volt, és lehullott a büszkeség által. A második csillag a paradicsomban volt, ez volt Éva, és ez lehullott az engedetlenség által. A harmadik e világban élt, ez volt Júdás, és ez lehullott a fösvenység által. A téma hármas bontása után a továbbiakban a beszéd a három csillag bukását és bukásuk káros következményeit elemzi. Majd így folytatja:

Felékesített azonban az Úr egy negyedik csillagot is, és az egyház firmamentumára helyezte, tudniillik a Boldogságos Szűzet, aki által megtérül minden, ami elveszett, és megmenekül minden, ami elkárhozott. Mivel az előző csillagok lehullása által történt mindaz, ami történt, ezért méltó, hogy ez a csillag három erénnyel rendelkezék: alázatossággal, szüzességgel, irgalmassággal, azaz kegyességgel. Alázatosságát használja a büszkeség ellen, a szüzesség szégyenkezését a [bűnös] kívánsággal szemben, az irgalmasságot és kegyességet a kapzsiság ellen.

A három bukott csillaggal szemben tehát az új csillag (Mária) három megfelelő erénye áll szemben. Ezeket az erényeket fejti ki a következő szakasz, majd részletezi a csillaghasonlatot:

Nevezzük hát meg a csillag tulajdonságait: A csillag a tűzzel rokon természetű, tiszta és fényes, a magasba helyeztetett, megvilágítja az éjszakát, kicsinynek látszik, de hatalmas, ékesíti az ég firmamentumát, kikötőbe vezérli a hajósokat.

A csillagnak ezeket a tulajdonságait, funkcióit alkalmazza

a továbbiakban a szerző Máriára. Annál a tételnél, hogy a csillag kicsinek tűnik, de valójában hatalmas (e csillagászati tétel első feltűnésének, illetve európai megfogalmazásának is utána kellene nézni!), a sermo megszakad: *require in alio* (keresd egy másik, ti. helyen, beszédben vagy lapon). A sermokéziratokban szokásos jelenséggel állunk itt szemben: a beszéd elejét kidolgozták, pontosan lemásolták, de az utolsó felosztást már nem részletezik végig, a gyakorlott szónok az eddigiek alapján már ki tudta egészíteni a prédikációt.

Ez után a szöveg után következik a Mária-siralom. A beszéd tehát valóban Máriáról szól, de a „nagy örömmel” megüledő születésnap és a Fájdalmas Anya panasa között aligha találhatunk tematikus összefüggést. A Mária-siralom után már csak egy beszédvázlat következik. A téma (*Szent Pál I. levele a korinthusbeliekhez*, 11. rész, 20. szakasz) az utolsó vacsora emlékének megünneplésére, azaz a szentmisére vonatkozik.

Amikor ugyanis összegyűltök... Azt javaslom, hogy ezeket a szavakat Krisztus testéről mondjuk.

Először, hogyan kell az embernek felkészülnie az Úr testének vételére.

Másodszor, mit kell kérnie annak, aki [az Úr testének vételére] járul.

Harmadszor, hogyan kell [az Úr testét] magához vennie.

Negyedszer, hogyan kell megőrizni.

Ötödször, milyen hasznót hoz annak, aki méltóan veszi.

Ezután, kicsit más fogalmazásban, megismétli a pontokat. A korinthusbeliekhez írt első Szent Pál-levél említett része a Nagycsütörtökre (latinul *Coena Domini*) és egyúttal Úrnapjára (*Festum Corporis Christi* vagy *Domini*) kijelölt leckéből való. A vázlat szövege, de maga a felhasznált terminológia is (a *corpus Domini*, vagyis az „Úr teste” kétszer is előfordul!) arra enged következtetni, hogy

a beszédet úrnapijára szánták. Nemcsak Hugo da Sancto Caro – amint láttuk –, hanem az egész dominikánus rend nagy propagandát fejtett ki az 1247-ben bevezetett, majd 1264-ben megerősített ünnep érdekében. Az ünnepre rendelt breviáriumi szöveg megszerkesztésére és részben megírására Aquinói Szent Tamás kapott pápai megbízást.

A három egymás után álló szöveg, a kisasszony napi prédikáció, az Ómagyar Mária-siralom és az úrnapi beszédvázlat nem kapcsolódik tehát egymáshoz, legfeljebb annyiban, hogy mindegyiknek Mária, illetve Krisztus a témája. Ez azonban nem elegendő ahhoz a feltételezéshez, hogy bemásolásukra azért került sor, mert a szövegek egymást ihlették. Mindhárom egymástól függetlenül találhatta meg a pergamenhez vezető utat. A kódex használóinak különböző alkalmakkor lehetett rájuk szüksége.

Látszólag más a helyzet a latin *Planctus*-szal, amelyet valószínűleg az Ómagyar Mária-siralom scriptora másolt be a kódex 199. rektójára. Ez a vers sincs sorokra bontva, ezt is más természetű szövegek veszik körül. Mezey László megállapítása szerint egy *De compassione beatae Mariae* (Mária Krisztussal való együtt szenvedéséről) mondott beszéd előzi meg, és ennek lírai folytatása, kiegészítése volt a *Planctus*. A címet már Mezey adta, ilyen felirat nincs ezen a lapon. A szövegrésznek, amelyre Mezey hivatkozik, és amelyet ő is idéz, helyes olvasata a következő: *In corpore per gladium in anima per tribulationes et passiones mentales vnde Cyprianus martirium duplex est vnum in aperta passione corporis alterum in uirtute animi in hoc imitata beatam virginem de qua dixit Symeon et tuam ipsius animam pertransibit gladius vnde Jeronymus Maria plusquam martir fuit nam et eius dilectio amplior.* (Testben kard által, lélekben megzavarodás és lelki szenvedések által, ezért mondja Cyprianus: a vértanúság kettős. Az egyik a test nyílt szenvedésében, a másik a lélek erejében megy

végbe, ebben utánozta a boldogságos szüzet, akiről azt mondta Simeon: a te saját lelkedet is kard járja át, ezért mondja Jeromos: Mária több volt, mint vértanú, és szeretete nagyobb volt.) Ezután *per contrarium legimus tres malas filias...* (ezzel ellentétben három gonosz lányról olvashatunk) bevezetéssel egy példázat következik.

Az idézet közepén a mondat, a gondolat csonka: ki utánozta Máriát? Az *imitata* nőnemű alanyt kíván. De a három gonosz lányról szóló példázat bevezetése sem világos. Semmiféle ellentétességet sem lehet a példázat és az előző mondat között felfedezni. Talán valami hiányzik? Valóban így is van. A szövegrész elején olyan jelet látunk, ami a mai korrektúrajelekre emlékeztet: Ø. Ha egy lapot visszafelé fordítunk, a 197. verzó alján megtaláljuk ugyanezt a jelet a következő megjegyzéssel: *Require in secundo folio ad tale signum* (keresd a második levélen ennél a jelnél). A prédikáció előzménye – de még mindig nem az eleje – tehát itt van. De ezen a lapon is csak mintegy félhasábnyi rész állt a betoldó kéz rendelkezésére, amelynek vonásaiban az egyik magyarul glosszált prédikáció írását ismerhetjük fel. Ennek a szövegrésznek a kezdetén is újabb jelet találunk: ✕, és ezt keresve, a 196. verzón végre rábukkanunk a sermo elejére, amelyről most már kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a beszéd a karddal kivégzett és többszöri lelki és testi tortúráknak alávetett Alexandriai Szent Katalinról szól.

A hosszú, gondosan kidolgozott beszéd teljes szövegét itt nem ismertethetjük. Találunk benne egy három jó (szent életű) lányról szóló exemplumot (példázatot) is, erre vonatkoznak hát a gonosz lányok történetét bevezető szavak (*per contrarium*). A feltételezhetően magyar scriptornak (talán auktornak?) nagyon fontos lehetett a beszéd gondos kidolgozása, kétszer is keresett és talált üres helyet a folytatáshoz. Másutt is találunk erre példát, mégpedig egy olyan sermo esetében, amely az egész

kódex történetéhez, illetve használatához lényeges adalékokat szolgáltat. Az egyik magyar glosszátor a 158. rektó lapon egy Szent Domonkosról szóló prédikációt kezdett el, amelyben a domonkos rend alapításának is szentelt egy részt. Ő is kifogyott a helyből. Huszonhét (!) fólióval később, a 185. verzón talált csak a folytatáshoz helyet, oda utalja az olvasót egy az eddigiekhez hasonló jel. Ha valamilyen szöveg folytatását a magyar kezek tehát fontosnak tartották, úgy azt folytatták is. A Mária-siralom bejegyzőjének is, amennyiben a folytatás a tollában maradt, módja lett volna a vers ilyen jellegű folytatásához, ami – úgy látszik – hozzátartozott a különböző szövegeket betoldó magyar scriptorok gyakorlatához. A Domonkosról szóló beszéd még azért is fontos, mert ebből már csaknem bizonyosan következtethetünk arra, hogy a kódexet Magyarországon domonkos rendiek használták. Mivel a sermo a grottaferratai Domonkos Rendtörténeti Intézet anyaggyűjtésében nem szerepel, ismeretlennek vehető. Ennek az információnak a birtokában a kötet egyik magyar domonkos barát scriptorát nagy valószínűséggel mint auktort, szerzőt is kvalifikálhatjuk!

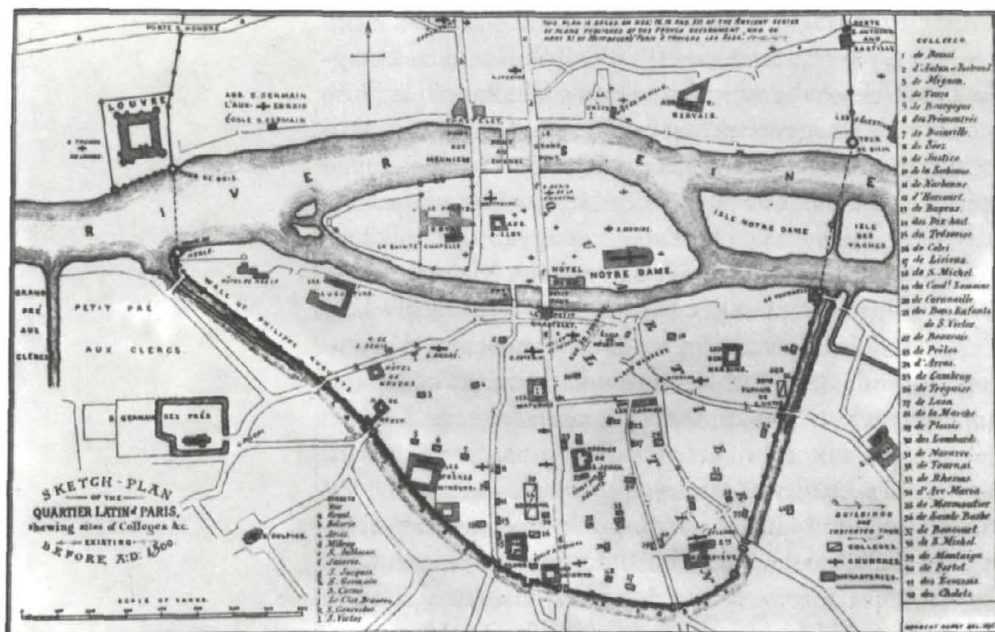
Egy másik magyar betoldó kezdet mint kompilátort érhetünk tetten a 279. rektón. Az itt álló, a Kereszt Feltalálásának ünnepére mondott beszéd mellé (fölé) írt magyar szövegekről már előbb megemlékeztünk. A prédikációt a már ugyancsak ismert Aldobrandinusnak tulajdonítja a sermokusztatás. Csakhogy a Leuveni Kódexben fennmaradt beszéd csak kb. kétharmad részéig követi Aldobrandinus szövegét, a továbbiakat Stephanus de Borbone (Etienne de Bourbon) *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus* (Különböző, prédikációkban felhasználható anyagokról szóló traktátus) című művéből merítette. Szinte már természetesnek vesszük, hogy Stephanus is dominikánus szerzetes volt: előbb a párizsi egyetemen tanított (1217–1223), majd 1223-tól kezdődően

Leidenben működött 1260-ban (vagy 1261-ben) bekövetkezett haláláig.

Ennek az Aldobrandinustól származtatott beszédnek az azonosítása újabb meglepetéssel járt. A szöveget eddig csak egy Bécsben őrzött, ugyancsak 1300 körül keletkezett kézirat alapján ismerte a nemzetközi irodalom. Ebben a kódexben pedig, beleiktatva a *de sanctis*-ciklusba, a három Árpád-házi szentről, Istvánról, Imréről és Lászlóról szóló prédikáció is található, ami az eddigi magyar kutatás figyelmét elkerülte. Sikerült volna a magyar dominikánusok korai pasztorációs tevékenységéről tanúskodó újabb kódexre rábukkannunk? E kérdésre a kutatás mai stádiumában még nem merünk válaszolni. Az első osztrák dominikánus kolostort mindenestre magyar földről kiindulva alapították Bécsben, innen települt be a második, kremsi konvent is. Valószínű, hogy az egész XIII. század folyamán élénk kapcsolat állhatott fenn a magyar és az osztrák kolostorok között.

Dominikánus barátok magyar földön

A magyar dominikánus rendtartomány első évtizedeiről nem sokat tudunk. A rendet az általános történeti szituáción kívül a XII. század második felében fellépő szociális eretnokségek elleni küzdelem hívta életre. A kasztíliai (spanyol) származású Domonkos 1216-ban nyerte el III. Incétől rendje pápai megerősítését. Az evangéliumi szegénység megtartása, a prédikálás és az ezt megalapozó stúdiumok szorgalmazása teremtette meg az új rend szellemi arculatát és kezdeti sikereinek alapját. Egyházpolitikai súlyát nem utolsósorban annak köszönhetette, hogy a pápaság a domonkosokat bízta meg az inkvizíció

A QUARTIER LATIN, PÁRIZS
EGYETEMI NEGYEDE
A KÖZÉPKORBAN.
(Hastings Rashdall:
The Universities of
Europe in the Middle Ages.
Oxford, 1895., a 276. l.
után közölt melléklet.)

irányításával. Művelődéstörténeti jelentősége a rendnek pedig abban rejlik, hogy rendkívül szoros szálak fűzték a középkor virágkorának két legnagyobb alkotásához: a városhoz és az egyetemhez. A rend pasztorációs tevékenysége elsősorban a társadalom feudális-rendi struktúrája miatt „gazdátlanul” maradt korai városi proletariátus felé irányult, amely természetesen a szociális eretnekségek bázisát is képezte. A domonkos rend funkcionális élettere a város volt. Itt, a feudális jogtól privilégiumai által nagyfokú függetlenségre szert tett városban tudott kialakulni a középkor legdemokratikusabb intézménye, az egyetem, amely a születés és kardforgatás által kiváltságokat biztosító lovagi elittel szemben az új, a tanulással, az akarat és az értelem munkájával érvényesülő értelmiségi elit táptalaja, nevelője lett. Az egyetemek mellett azonnal megalakultak a dominikánus konventek, sőt gyakran az egyetem integrált részeivé váltak,

mint a Szent Jakab-kolostor Párizsban. A *fratres dominicani*, az *Ordo Praedicatorum* (Prédikálók Rendjének) tagjai nemcsak a hallgatók sorába tartoztak, hanem legjobbakoponyáik az egyetemeken futják be tudományos karrierjüket. Fordítva is: az egyetemek tanárai közül is sokan kérték felvételüket az új rendbe. Ezt az utat választotta 1219-ben, talán már 1218-ban, a magyar dominikánus provincia megszervezője és első vezetője, Magyarországi Pál (Paulus Hungarus), a bolognai egyetem tanára is.

Nem vállalkozhatunk a továbbiakban sem a dominikánus rend, sem a magyar rendtartomány középkori történetének még csak rövid áttekintésére sem. Csupán jelezni akartuk ezzel azt a vallási és szellemi miliőt, amelyből a Leuveni Kódex – úgy véljük, joggal – feltételezett írói, másolói, használói kikerültek. Magyarországra persze nem a felsőbb tudományokba való bekapcsolódás igénye hozta a rendet, hanem a Balkán félsziget északi részén elterjedt, de már Dél-Magyarországra is átsapó pauliciánus és bogumil eretnekség elleni ideológiai harc, valamint a kunok térítésének egyházpolitikai-dogmatikai szükséglete. Ebben a munkában a magyar világi és egyházi vezetők is erőteljesen támogatták a dominikánusokat, elsősorban Kálmán herceg, Horvátország és Dalmácia kormányzója, valamint Ugrin kalocsai érsek. Később azonban, mikor a térítés már nem jelentett gondot, a városiasodás lassú üteme miatt a rend nálunk elvesztette elsődleges jelentőségét. Nagy szerepet játszottak azonban itthon is, mint ahogy külföldön is, a női kolostorok lakóinak lelki gondozásában.

1221-ben maga Domonkos és a rend második egyetemes káptalanja küldte Magyarországra Pál testvért, és egyben kinevezte az alapítandó rendtartomány fejévé. Négy másik fráter, közöttük egy Sadok nevezetű (lengyel?) szerzetes jött vele. Elsősorban a városokat keresték fel: Győrt, Veszprémet és Székesfehérvárt. Első házukat

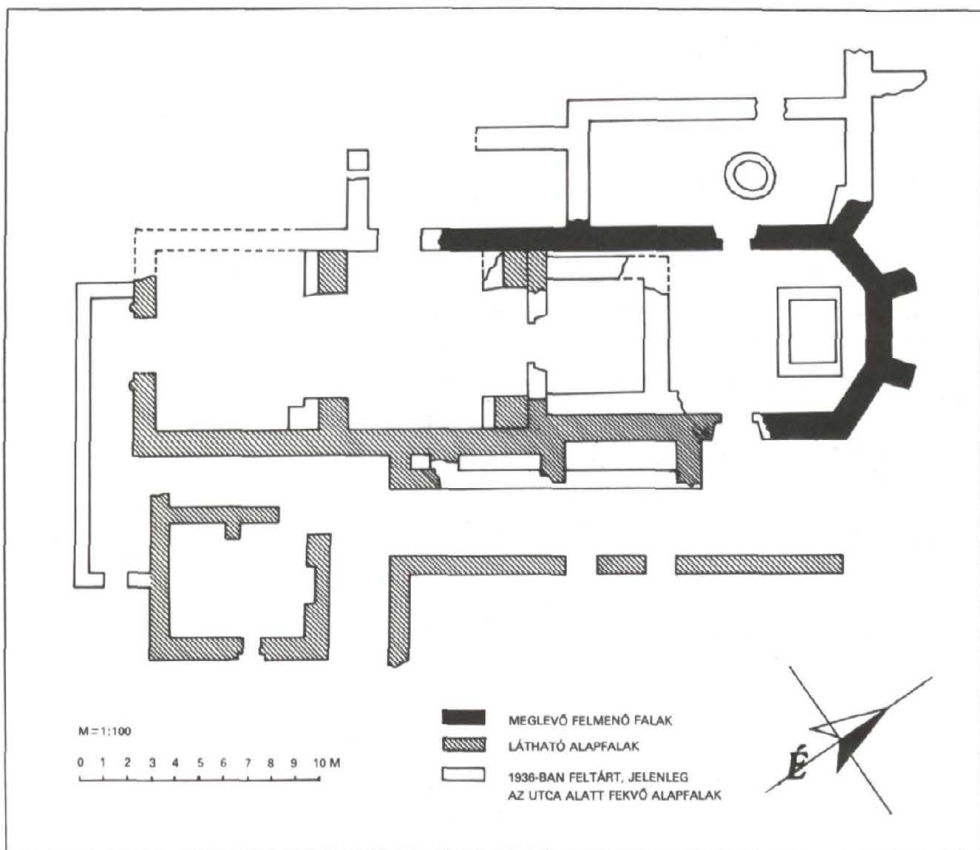
is valószínűleg Fehérváron alapították, még 1221-ben. A tatárjárás előtt a magyar korona alá tartozó országrészekben tizenkét dominikánus kolostor létezéséről van biztos tudomásunk. Ehhez járult még a tatár betörés előestéjén, 1240-ben alapított veszprémvölgyi női kolostor, amely alatt – legalábbis ekkor – kettős, külön-külön fallal körülvett férfi- és női házat kell értenünk. A tatárjárás bizonyára nagy kárt tett a magyar rendtartományban. Némelyik ház pusztulásáról, lakóinak meneküléséről vannak adataink. IV. Béla „második országalapítása” azonban, úgy látszik, nagyon kedvezett a rendnek, hiszen lányát, Margitot, a későbbi nyulak-szigeti kolostor szent életű dominikána apácáját is a veszprémvölgyi női házban neveltette. 1242 után szinte minden *capitulum generale* ad engedélyt egy-két magyar ház alapítására. 1277-ben a bordeaux-i egyetemes káptalan már harminc férfi- és két női kolostorról tud Magyarországon. 1303-ban Gerhardus Guidonis név szerint is felsorolja őket (ekkor már harminchét férfi- és három női házat). E konventek lakóinak a magyar szellemi életben, az irodalomban, nem utolsósorban a magyar nyelvű irodalom kialakulásában később nagyon jelentős szerepe volt, amint ezt Horváth János, Mályusz Elemér és Mezey László munkái meggyőzően bemutatták. Rendi szervezetük és a rendtagoknak a régi monasztikus szerzetesekkel szemben való szinte kötelező szabad mozgási lehetősége biztosította, hogy Európa nyugatibb részeivel állandó tudományos-kulturális kapcsolatban maradjanak.

Az 1303-as jegyzék alapján ismert konventek közül négynek volt a patrónája Szent Katalin: a székesfehérvári, az esztergomi és a zágrábi férfigháznak, valamint az 1240-ben Bertalan püspök által alapított veszprémvölgyi női kolostornak. Ezeknek a konventeknek korai történetére vonatkozó minden adatot gondosan fel kell még kutatnunk és mérlegelnünk. A magyar kéz által leírt, kétszer is folytatott Katalin-beszéd záró része fölött, tehát

A VESZPRÉMVÖLGYI
DOMINIKÁNUS
APÁCAZÁRDA ROMJAI
ÉS REKONSTRUÁLT
ALAPRAJZA.
(A veszprémi
Bakony Múzeum
adattárából.)

kódexünk 199. rektóján, a latin *Planctus* mellett ugyanis egy – a végén csonka – sermót találunk, amelyre a kódexszel foglalkozó irodalom eddig ugyancsak nem figyelt fel. Ezt is az egyik magyar glosszáló kéz írta le. A beszéd egy épületnek, amelyet *domus*-nak (háznak) és *ecclesiá*-nak (templomnak) is nevez a szöveg, a felszentelési évfordulójára készült, amely épületet *patres nostri viri religiosi ad laudem dei edificauerunt et consecrauerunt* (atyáink, szerzetes férfiak építettek és szenteltek Isten dicséretére). A beszéd felosztása és a felosztás kifejtése is nagyon

konkrétnek, anyagszerűnek tűnik: „Egy ház építése körül négy dolgot kell megfontolni. Ezek: a hely alkalmassága, a megfelelő anyag, az odaillő forma, a tiszteletre méltó díszítés.” A felosztást természetesen átvitt, lelki értelemben is magyarázza a szerző.

Feltételezhetünk-e mármost összefüggést e két beszéd között? Azaz merjük-e keresni a kódex (egyik) használati helyét egy olyan magyar dominikánus konventben, amelyet Szent Katalinról neveztek el? Elejtenünk ezt a hipotézist bizonyára nem szabad.

Összerakunk egy képet

Látjuk tehát, néhány tucat mozaikkövecské hever előttünk, ezekből azonban egy nagy padlóképet kellene rekonstruálnunk. Milyen tetszetősen festene a következő kép: a tatárjárás utáni második nagy dominikánus alapítások hulláma, a kolduló rend apostoli szegénységben élő, de a tudományokat szenvedélyesen művelő időszakában (Hugo a Sancto Caro, Aldobrandinus és Tamás generációjáé ez a kor) elinduló hullám hozta Magyarországra a későbbi Leuveni Kódexet. A két részből álló kis kézikönyv kötetei csak valami vastagabb pergamenlapból álló, már szakadozó kötésben vannak, mint pl. az 1982-ben nálunk felfedezett, korai horvát verset (ugyancsak egy passió éneket!) tartalmazó és szintén két kötetre oszló (*sermones de tempore – sermones de sanctis*) kódex. A rend szegény, drágább, fatáblás kötésre nem telik, de nehéz is lenne az ilyet kezelni. A tartalom azonban igényes: a rend akkori legjobb koponyáinak beszédterméséből való, nem is csak egy-egy ciklust hoz, hanem válogatási lehetőséget is nyújt. Orvietói alapszövegekre támaszkodva többen állították össze, a másolók egyike-másika megjárta az európai tudományosság fellegvárát, a párizsi universitást is.

A kötet gazdája, illetve pillanatnyi használója (hiszen tulajdona nem lehet, ő is a Szegénység Úrnőjével jegyezte el magát, mint ferences testvérei) elkerül egy magyar konventbe. A kolostor tagjai kapva kapnak az új „szakirodalmon”, olvassák, használják, jegyzetelik, ki egészítik, az üresen maradt lapokra, fél lapokra új beszédek, vázlatokat, példázatok, oktató, áhítatot keltő

szövegeket (ha kell, verset is) írnak be, a fontosnak látszó tételeket egy üres lapra kiindikálják. Előtte a köteteket összefűzték, végigszámozták. Ekkor már ott volt a 134. levél verzóján a sokszor kézben tartott első ránk maradt magyar vers, egy „vers a javából” (Horváth János). Mindez a veszprémvölgyi apácakolostorban történt. Ezért került a kódexbe a Katalin-napi és a házszentelési beszéd. A *patres nostri viri religiosi* megjegyzés sem akadály: okleveles adatunk van róla, hogy a Veszprém melletti női házat a férfiak, az „atyák” építették (a sororok nem is nagyon értettek egyet a körülfalazással!). Ezért kellett hát a Mária-siralom, ezért kellett a magyar glosszák, új gondolatokat ébresztő magyar utalások: a nővérek nem tudtak latinul.

De álljunk meg: mindez már régen nem filológia, nem kodikológia. Nekieresztettük a fantáziánkat. Igaz, a mozaikkövek közben elfogytak, és kiadtak egy szép képet. De vajon valóban a *helyükre* kerültek-e? Nem feltétlenül. Más kép, több más kép összerakására is fel lehetne még használni ugyanezeket a kövecskéket. A további évek kutatómunkájának nem is az a feladata, hogy a fenti hipotézist igazolja, hanem hogy szorgalmasan tovább gyűjtögesse a kövecskéket, időről időre kíséreljen meg újabb értelmezéseket, módosítson rajtuk, vesse el őket, amíg már több adat nem kerül elő, és amíg valamelyik értelmezés a valószínűség lehető legnagyobb fokát el nem érte.

Felhasznált irodalom

Az Ómagyar Mária-síralomról és a Leuveni Kódexről rövid, alapvető tájékoztatást nyújt Jakubovich Emil és Pais Dezső *Ó-magyar olvasókönyv* (Pécs, 1929.), valamint Molnár József és Simon Györgyi *Magyar nyelvemlékek* (Bp. 1976.) c. munkája. Az utóbbi felsorolja az Ómagyar Mária-síralom kiadásait és a rá vonatkozó teljes nyelvészeti irodalmat. Mindezt értékeli és saját kutatási eredményeit is közli Benkő Loránd monográfiája: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp. 1980. Elsősorban stílustörténeti, szövegértelmezési kérdésekben adott a kutatásnak új szempontokat Mészöly Gedeon két könyve: *Az Ó-magyar Mária-síralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. Kolozsvár, 1944.; *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp. 1956.

Az Ómagyar Mária-síralom verstani, ritmikai kérdéseivel a következő munkák foglalkoznak: Horváth János: *A középkori magyar vers ritmusa*. Berlin, 1928.; Vargyas Lajos: *A magyar nyelv ritmusa*. Bp. 1952.; Ua.: *Magyar vers – magyar nyelv*. Verstani tanulmány. Bp. 1966.; Szabolcsi Bence: *Vers és dallam*. Tanulmányok a magyar irodalom köréből. 2. kiadás. Bp. 1972.; Balázs János: *Magyar deák-ság*. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp. 1980.

Versünk irodalomtörténeti értékelésére ld. Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* c. könyvét (Bp. 1931.), továbbá Keresztury Dezső tanulmányát az *Ómagyar Mária-síralom* c. kötetben (Bp. 1982.). Az e kötettel kapcsolatos vitát, Martinkó András, Keresztury Dezső és Molnár József írásait ld. *Irodalomtörténet* 1983. 2. sz. 410–432. l.

A *Planctus ante nescia* szekvencia kiadásai a következő helyeken találhatók meg: Guido Maria Dreves–Clemens Blume: *Analecta hymnica medii aevi*. XX. köt. Lipsiae, 1895.; *Carmina Burana*. Mit Benutzung der Vorarbeiten Wilhelm Mayers kritisch herausgegeben von Alfons Hilka und Otto Schumann. I. Band: Text 3. Die Trink- und Spiellieder – Die geistlichen Dramen. Nachträge. Herausgegeben von Otto Schumann und Bernhard Bischoff. Heidelberg, 1970. A szekvencia szerzőségéről ld. Philippe Delhay: *Le Microcosmus de Godefroy de Saint-Victor*. Étude Théologique. Lille, 1951. A latin vers továbbéléséről ld. Karl Young: *The Drama of the Medieval Church*. I–II. Oxford, 1933.

Az Ómagyar Mária-siralom latin mintáival kapcsolatban ld. Martinkó András: *Vak tyúk szemet keres (az ÓMS-ban)*. Magyar Nyelv 1982. 38–47. l.

A Leuveni Kódex latin részeit a következő művek tárgyalják: Gragger Róbert: *Ó-magyar Mária-siralom*. Magyar Nyelv 1923. 1–13. l.; Ua.: Eine altungarische Marienklage. Ungarische Jahrbücher. 1923. 27–46. l. (Megjelent még mint az Ungarische Bibliothek VII. kötete. Berlin–Leipzig, 1923.); Mezey László: *Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról*. Irodalomtörténet 1971. 2. sz. 356–370. l. (Franciául ld. Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. II. 1969. 21–38. l.); Ua.: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Bp. 1955.

A dominikánus rend magyarországi történetének korai szakaszáról ld. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971.; Harsányi András: *A Domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938.; Nikolaus Pfeiffer: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*. Zürich, 1913.

TARTALOM

ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM	
<i>A hasonmásban mellékelt vers szövege</i>	5
<i>Vizkelety András:</i>	
„VILÁG VILÁGA, VIRÁGNAK VIRÁGA...”	
[ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM]	
<i>Az Ómagyar Mária-siralmat megőrző kódex sorsa</i>	11
<i>Az első magyar vers latin mintái</i>	15
<i>A Planctus ante nescia szekvencia latinul és magyarul</i>	18
<i>A Planctus szerzője és műfaja</i>	23
<i>Az Ómagyar Mária-siralom szövegének átírása</i>	25
<i>A vers értelmezése.</i>	
<i>Eredmények és nyitva maradt kérdések</i>	30
<i>Miért és hogyan került a kódexbe</i>	
<i>a Mária-siralom és a Planctus?</i>	41
<i>Mire utal a kódex külseje?</i>	43
<i>Mikor és hol írták a kódexet?</i>	50
<i>Kik a kódex szerzői?</i>	53
<i>Magyar kezek tolla nyomán</i>	60
<i>Dominikánus barátok magyar földön</i>	66
<i>Összerakunk egy képet</i>	72
<i>Felhasznált irodalom</i>	75

Kiadta az Európa Könyvkiadó
A kiadásért az Európa Könyvkiadó igazgatója felel
Készült a Kner Nyomdában Békéscsabán (119), 1986-ban
© Vizkelety András
A képeket és dokumentumokat Vizkelety András válogatta
A színes képeket Gyarmathy László és Gottl Egon,
a hasonmás mellékletet Gyarmathy László fényképezte
A kötetet Láng József szerkesztette
Felelős szerkesztő: Barkóczy András
A védőborító és a tipográfia Benkő Anna munkája
Műszaki vezető Miklósi Imre
Készült 17 000 példányban 8,2 (A/5) ív terjedelemben,
Zanders Ikonofix matt papíron, Bembo betűvel
ISBN 963 07 3801 5 / HU-ISSN 0134-0077

omnes qui se gloria humiliauerunt
veniet in gloriam apud patrem &
filius. Et qui se gloriauerunt
in filiis hominum in regno autem
humiliati venient. Et qui se
gloriantur in gloria hominum
in regno autem humiliati venient.
Et qui se gloriauerunt in filiis
hominum in regno autem humiliati
venient. Et qui se gloriauerunt
in filiis hominum in regno autem
humiliati venient. Et qui se
gloriauerunt in filiis hominum
in regno autem humiliati venient.

O pueri si m. canoni benig
 scame or. et. apem or. bu
 the. r. q. h. e. m. h. e. g. p. r.
 Tunc ualimur de num
 ualimur hui. p. p. n. a. s. s. a. l.
 from h. a. l. a. l. l. e. t. A. d. e. n.
 m. e. r. c. h. e. r. e. u. p. u. n. t. e. l. e. n.
 from m. e. r. c. h. e. r. e. u. p. u. n. t. e. l. e. n.
 f. u. g. u. a. h. u. p. u. n. t. e. l. e. n.
 n. e. b. e. t. h. e. r. e. u. l. u. d. b. e. n. i. g.
 g. o. r. h. u. b. h. o. m. e. n. t. e. n. e. l. e. g.
 b. e. g. u. l. a. m. m. o. g. o. m. e. n. t. e. n. e. l. e. g.
 h. a. l. a. l. b. y. n. a. a. l. a. m. e. n. t. e. n. e. l. e. g.
 p. r. a. l. g. e. m. b. e. l. e. n. u. l. l. y. e. n. t.
 C. d. i. c. t. i. o. n. e. r. e. b. u. s. n. o. b. i. s. i. n. t. e. n. t. e. n. t.
 u. l. t. i. m. o. n. e. r. e. d. i. c. t. i. o. n. e. r. e. b. u. s. i. n. t. e. n. t.
 q. u. o. s. e. d. e. b. e. a. t. h. o. s. e. p. p. a. r. e. a. d.
 s. u. m. m. e. n. t. u. m. d. e. d. e. S. o. d. d. q. u. i. d. a. d.
 m. d. n. s. d. i. x. p. e. t. e. n. t. e. n. t. q. u. i. s. u. m. m. e.
 n. t. u. q. u. o. e. u. s. t. o. d. i. t. e. n. t. q. u. o. e. u. s. t. o. d. i. t.
 l. i. n. d. e. e. d. i. g. n. e. s. u. m. m. e. n. t. u. m. a. d. p.
 p. q. u. o. d. e. b. e. a. t. h. o. s. e. p. p. a. r. e.
 S. o. d. d. q. u. i. d. p. e. c. c. a. t. u. m. d. i. c. t. o.
 r. e. s. q. u. o. e. n. e. c. e. s. s. a. r. i. u. m.
 C. a. u. s. a. m. q. u. o. e. n. e. c. e. s. s. a. r. i. u. m.
 C. a. u. s. a. m. q. u. o. e. n. e. c. e. s. s. a. r. i. u. m.

